

Slovenija in srednja Evropa v poznolatskem obdobju

Dragan BOŽIČ

Izveček

Avtor obravnava bronasta poznolatska gumba, gumb z mrežasto okrašeno bradavičko in predrt trilistni gumb, poslana v Deželni muzej v Ljubljani 1897 in napačno inventarizirana pod najdiščem Toplice. Dejansko izvirata z gradišča Stari grad nad Podbočjem na robu Krškega polja ali, kar je bolj verjetno, iz njemu pripadajočih grobov. S Starega gradu, poseljenega v halštatski in poznolatski dobi, sta bila v isti pošiljki tudi poznolatska bradavičasta obročka. Plana grobišča z žganimi grobovi iz halštatskega, poznolatskega in zgodnjerskega časa so na njegovem jugovzhodnem pobočju.

V naselbinah in grobovih mokronoške skupine, ki ji to najdišče pripada, je bilo najdenih še več takih gumbov, značilnih za velika poznolatska naselja v srednji Evropi. Večkrat izraženo mnenje, da so sodili h konjski opremi, ni dokazano. Nekateri primerki so okrašeni z emajlom. Glede na razprostranjenost gre za dve od razmeroma številnih prvin mokronoške skupine, ki so srednjeevropskega izvora in ki dokazujejo, da je ta v nasprotju z dosedanjim prepričanjem tudi v tem času ohranila pretežno srednjeevropski pečat.

Pri analizi fibul vrste Nauheim iz Slovenije avtor soglaša z dosedanjimi mnenji, da med njimi ni takih, kakršne se pojavljajo v srednji Evropi. Pač pa nekatere od njih pripadajo dvema različicama (A in B), značilnima za severovzhodno Italijo (Benečija in Furlanija).

V prazgodovinski zbirki Narodnega muzeja v Ljubljani hranijo dva nenavadna bronasta gumba (*sl. I: 1,2*), ki naj bi po zapisu v inventarni knjigi¹ izvirala iz Toplic pri Šmarjeti, zaradi česar ju je Vida Stare objavila v svoji monografiji o železnodobnih najdiščih pri Šmarjeti na Dolenjskem (Stare 1973, 49, t. 67: 21,22). Iz opombe v inventarni knjigi izvemo, da ju je v muzej poslal sodelavec Deželnega muzeja Ignac Kušljan 10. maja 1897 skupaj s številnimi drugimi predmeti z raznih najdišč. Pri pregledu izvirnega seznama te pošiljke, ki se nahaja v ohranjeni Kušljanovi korespondenci z muzejskim kustosom Alfonsom Müllerjem,² pa se je izkazalo, da sta gumba v resnici s Starega gradu nad Podbočjem in da ju je Müller inventariziral pod napačnim najdiščem.

Pošiljka je namreč vsebovala samo dva gumba, navedena v seznamu pod številko 5: "dva gumba iz Starega grada pri Sv. Križu (pri Kostanjevici)". V akcesijski knjigi³ ju je Müller opisal kot "Knöpfe mit 3 Schlupfen und b. mit 2 Ösen" in ju že vključil med

Abstract

The author analyses two bronze Late La Tène buttons, a button with a lattice-decorated knob and a perforated trifoliate button, which were sent to the Provincial museum in Ljubljana in 1897 and which were incorrectly inventoried under the site of Toplice. In fact, they come from the hillfort of Stari grad above Podbočje or, more probably, from graves, which are associated with this hillfort. There were also two Late La Tène knobbed ringlets in the same packet from Stari grad, which lies on the edge of Krško polje and which was settled in the Hallstatt period and in the Late La Tène. Flat cemeteries with cremations from the Hallstatt, Late La Tène, and Early Roman periods are situated on its southeastern slope.

Several such buttons, which are characteristic for the large Late La Tène settlements in Central Europe, have been found in the settlements and graves of the Mokronog group, to which this site belongs. The sometimes mentioned opinion that they belong to horse harness cannot be proved. Some examples are decorated with enamel. On account of their range, they represent two of the relatively numerous elements of the Mokronog group, which are of Central European origin and which indicate that also in this period, contrary to convictions up to the present, it had preserved its essentially Central European character.

As a result of analysis of the Nauheim type fibulae from Slovenia the author agrees with the previous statements that variants, which appear in Central Europe, are absent in this region. Some of the Slovenian examples, however, belong to two variants (A and B), which are typical of the northeastern Italy (Veneto and Friuli).

najdbe iz okolice Šmarjete. V pošiljki je bilo še več drugih najdb s Starega gradu, med njimi pod številko 22 dva bronasta bradavičasta obročka, ki pa sta bila inventarizirana pod pravim najdiščem (*sl. I: 3,4*).⁴

Ker sta gumba poznolatska, bi v primeru, da bi bila res iz Toplic pri Šmarjeti, to pomenilo, da se pri tem kraju nahaja poznolatsko naselje ali grobišče. Vendar je iz okolice Šmarjeških Toplic znanih le nekaj halštatskih gomil. Gabrovčeva domneva (ANSI 1975, 227), da je Kušljan izkopal v gomili grofa Margherija z Otočca, ležeči blizu Toplic, bronasto čelado vrste Novo mesto (Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. P 4384) - to bi kazalo na gomilo s poznejšimi poznolatskimi pokopi - je namreč zmotna, saj je to čelado našel februarja 1897 Jože Košak v svojem vinogradu, parc. št. 1912, na Strmcu nad Belo Cerkvijo (Božič 1992, 91 ss). Kušljan jo je od njega kupil, nato pa jo je poslal Deželnemu muzeju.

Gumba sta torej s Starega gradu nad Podbočjem. Jernej Pečnik, ki je prazgodovinsko naselje na Starem

gradu odkril leta 1887, je bil že takrat prepričan, da je bilo obljudeno v halštatski in latenski, pa tudi v rimski dobi.⁵ Sondažna raziskovanja, opravljena pod vodstvom Mitje Guština leta 1977, pa so pokazala, da je bil Stari grad poseljen v halštatski dobi in poznolatenškem obdobju, medtem ko rimskodobna poselitev ni gotova (Guštin, Cunja, Predovnik 1993, 97 s). Manj jasno sliko si je mogoče ustvariti o naselju pripadajočih grobiščih, ker niti eno ni bilo načrtno izkopavano. Na voljo imamo le razmeroma skromne podatke o grobnih najdbah, ki so prihajale na dan praviloma pri rigolanju vinogradov pod naseljem.

GROBIŠČA NASELJA NA STAREM GRADU NAD PODBOČJEM

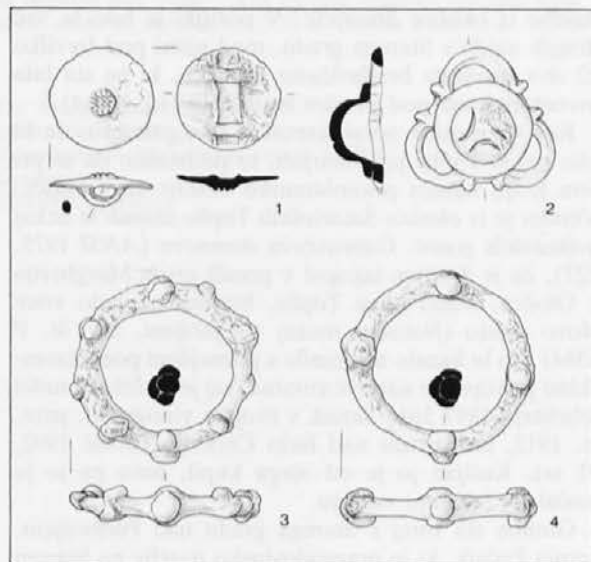
Pričakovali smo, da bodo v monografiji o Starem gradu pregledno zbrani tudi podatki o grobiščih in na njih odkritih grobnih najdbah. Žal se je Katarina Katja Predovnik pri ovrednotenju arhivskih virov in objavljenihotic zadovoljila s povzemanjem podatkov po vrstnem redu, kakor so nastajali (ib., 11 ss). Glavni namen črpanja iz teh virov pa ni oris zgodovine raziskav, pač pa ugotoviti, kaj je bilo odkrito in kje, da bi najdbe določili, po možnosti rekonstruirali najdiščne celote in se dokopali do čim več najdiščnih podatkov (če gre za grobove, nas seveda zanimajo predvsem njihova točna lega, starost in način pokopa).

Predovnikova je pri povzemanju izpustila več bistvenih podatkov, razen tega pa ni dojela pravega pomena nekaterih izrazov v virih.

V ilustracijo prvega naj navedemo samo en primer. Predovnikova je navedla, da je Pečnik 9. junija 1890

Sl. 1: Stari grad nad Podbočjem. Poznolatenške grobne ali naselbinske najdbe, poslane v Deželni muzej v Ljubljani 10. 5. 1897. 1,3,4 bron, 2 bron in rdeč emajl. M. = 1:2.

Abb. 1: Stari grad oberhalb von Podbočje. Spätlatènezeitliche Grab- oder Siedlungsfunde, eingeliefert ins Landesmuseum in Ljubljana am 10. 5. 1897. 1,3,4 Bronze, 2 Bronze und rotes Email. M. = 1:2.

poslal v muzej tri bronaste obročke in bronasto fibulo (ib., 11 s, op. 8). Navedba je docela neustrezen povzetek Müllnerjevega zapisa v akcesijski knjigi. Z njo si ne bo mogel nihče kaj prida pomagati, ker je presplošna, saj iz nje ne izvemo prav ničesar o starosti najdb ali o njihovem značaju: ni jasno, ali je šlo za halštatske, latenske ali rimske najdbe. Pogled v akcesijsko knjigo pa proti pričakovanju pokaže, da je Müllner vse štiri najdbe tako natančno opisal (dve tudi skiciral), da jih je bilo možno tipološko in kronološko zanesljivo opredeliti že na podlagi zapisa. Najdbe so halštatske, in sicer dve večji in ena manjša bronasta zapestnica s presesegajočima se koncema in s snopi prečnih vrezov ter trortasta fibula. Sodeč po ohranjenosti pride v poštev samo izvor iz grobov.

Glede strokovnega izrazja pa je treba vedeti, da je Pečnik z izrazom *keltski* označeval *halštatska* najdišča in najdbe, z izrazom *galski* pa *latenska* najdišča in najdbe. Razen tega je v slovenskih besedilih iz osemdesetih let, npr. v pismih, ki jih je pisal kustosu Karlu Dežmanu, *fibule* dosledno imenoval *igle*. Predovnikova je omenila (ib., 11, op. 3 in 6), da je Pečniku župan Hrovat pokazal "eno lepo bronasto iglo, enako mokronoškim" (izvirno besedilo: *ena lepa Galska bronasta Iгла, enaka mokronoškim*), da mu je Hudoklin podaril polovico zelo velike rimske fibule iz 1. stoletja (izvirno besedilo: *die Hälfte eines sehr großen römischen Fibula, aus den ersten Jahrhunderte*) in da je razen tega Pečnik navedel tudi polovico bronaste rimske igle (izvirnik: *1 polovica rimske velke Iгла*) in latensko fibulo (izvirnik: *eine sehr schöne bronzerne Latene fibel*).

Podatek Predovnikove o bronasti igli, enaki mokronoškim, si bo vsakdo, ki pozna mokronoške najdbe (Gabrovec 1973, 365 ss), razlagal tako, da je bila tukaj odkrita bronasta žarnogrobiščna ali zgodnjehalštatska igla, kar seveda ni res. Če upoštevamo pomen izraza igla pri Pečniku in vse podatke, ki jih je Predovnikova izpustila (pri prvi najdbi, da je bila "igla" galska, pri tretji, da je bila velika, pri zadnji pa, da je bila fibula lepa in bronasta), zlahka ugotovimo, da Pečnik ne navaja dveh fibul in dveh igel, ampak samo dve fibuli, vendar vsako dvakrat, in sicer eno lepo bronasto latensko fibulo, enako mokronoškim, in eno polovico velike rimske fibule.

Kakšno predstavo o grobiščih na Starem gradu nam omogočajo podatki iz arhivskih virov in objavljenihotic? Predovnikova je navedla, da je kmet Hudoklin izkopal več žganih grobov, v katerih so bile posode in kovinski predmeti, med temi polovica velike rimske fibule iz 1. st. (ti grobovi so bili torej zgodnjehalštatski), in da je Pečnik sam izkopal grob s fibulo in dvema zapestnicama, omenila pa je tudi podatek Simona Rutarja, da se v gozdu pod hribom Bočje precej daleč od naselja proti jugu nahaja gomilno grobišče (Guštin, Cunja, Predovnik 1993, 11 s). Guštin je zapisal upravičeno domnevo, da prazgodovinske in rimske kovinske najdbe izvirajo iz uničenih grobov, halštatskemu prebivalstvu naselja na Starem gradu pa je pripisal gomilno grobišče v Sajeveah pri Kostanjevici (ib., 33, 97; Rutarjevega podatka o gomilah v gozdu pod Bočjem ni komentiral). V *Arheoloških najdiščih Slovenije* je govor samo o gomilah, ki naj bi bile po Rutarju na

južni strani v gozdu pod Bočjem, po Pečniku pa na njivah proti Podbočju (ANSI 1975, 256).

Glede na trajanje poselitve na Starem gradu, kot ga izpričujejo rezultati dosedanjih raziskovanj v naselju, bi le-to moralo imeti halštatsko in poznolatensko grobišče. Če je nastalo v začetku halštatske dobe, bi pričakovali starejše plano grobišče z žganimi grobovi in mlajše gomilno grobišče s skeletnimi grobovi. Poznolatenski grobovi bi bili lahko žgani ali skeletni, vsekakor pa plani. Čeprav je bilo naselje v zgodnjem rimskem času že opuščeno, bi bili mogoči tudi grobovi iz tega časa (Slo bi za enak primer ohranjanja grobnega prostora kot npr. na grobiščih Beletov vrt v Novem mestu in Strmec nad Belo Cerkvijo; Knez 1992; Dular 1991, 54 ss). Ker poznoantična poselitve ni zanesljiva, ostaja tudi obstoj poznorimskih grobov negotov.

Pomembne podatke o grobiščih Starega gradu vsebujejo še neupoštevane in neobjavljene arheološke karte krškega okraja, ki jih je po Pečnikovih navodilih izdelal njegov sin Franc. Medtem ko se na prvi različici iz 1888⁶ Stari grad pojavlja samo kot halštatsko naselje s kamnitim obzidjem, je že na zemljevidu iz februarja 1889⁷ označen kot halštatsko, latensko in rimsko naselje s planimi žganimi grobovi iz vseh treh dob jugovzhodno od naselja, podobno pa tudi na zemljevidu iz leta 1892.⁸ Da je Pečnikovo mnenje o poselitveni sliki Starega gradu temeljilo predvsem na poznavanju grobnih najdb, kažejo njegova pisma Dežmanu in Centralni komisiji. Pečnik je zapisal, da so bili grobovi večinoma tam, kjer so vinogradi (vinogradi so na jugozahodnem, južnem in jugovzhodnem pobočju), in da so kmetje pri kopanju v njih odkrivali različne najdbe, npr. sulične osti, zapestnice, fibule, jagode, ki pa jih niso ohranili.⁹ Jeseni 1888 je Janez Hudoklin, Stari Grad št. 6, pri prekopavanju svojih vinogradov in njiv odkril halštatske in rimske grobove,¹⁰ že leta 1887 pa je bila tam najdena odlično ohranjena bronasta latenska fibula, ki jo je pridobil župan Hrovat.¹¹ Pečnik je poudaril, da halštatski grobovi niso bili gomilni, ampak plani in žgani.¹² 1890 je (na Hudoklinovem posestvu ?) tudi sam izkopal halštatski grob,¹³ ki je vseboval dve bronasti zapestnici s presegajočima se koncema, okrašeni z nizi pik in snopi prečnih vrezov, ter bronasto trortasto fibulo.¹⁴ Najdbe je poslal Müllnerju v Deželni muzej, ki jih je v akcesijski knjigi,¹⁵ kot smo že zgoraj omenili, tako natančno opisal in skiciral, da jih je študent arheologije Andrej Preložnik, opozorjen na Müllnerjev zaznamek, brez težav določil. Tudi teh najdb namreč Müllner ni inventariziral pod najdiščem Stari grad, ampak kar pod najdiščem Kostanjevica, skupaj z najdbami iz gomil v Sajevecah pri Kostanjevici.

O latenskih in rimskih kovinskih najdbah, ki jih je najprej v Deželni muzej v Ljubljani, potem pa v Naravoslovni muzej na Dunaj pošiljal Kušljan, žal ni nobenih natančnejših najdiščnih podatkov. Edino za železno sulično ost, ki jo je 26. 8. 1897 kupil od nekega kmeta, vemo, da jo je le-ta našel pri rigolanju vinograda.¹⁶ Te osti, ki je prišla v muzej 9. 9. 1897, inventarizirana pa je bila šele 26. 5. 1898,¹⁷ se Predovnikovi ni posrečilo določiti, čeprav je inventarizirana pod pravilnim najdiščem - Stari grad pri Podbočju pri Kostanjevici (P 4562). Gre za 33 cm dolgo zgodnjem-

sko ost z listom rombičnega preseka in s fasetiranim tulcem. Najverjetneje je bila pridatek nekega zgodnjem-rimskega groba. Enako lahko domnevamo tudi za dve rimski fibuli in spodnji del rezila gladija (Guštin, Cunja, Predovnik 1993, 12, op. 14, sl. 6: 17-20), ki so prišli v Deželni muzej 20. 2. 1897 in pri katerih Kušljan kot najdišče ni navedel Starega gradu, ampak Bočje, očitno zato, ker niso bili najdeni v naselju, ampak na grobišču zunaj njega. Da gre tudi v tem primeru za grobne najdbe, nakazuje vrh tega dejstvo, da je bil od gladija ohranjen samo spodnji del rezila, kar je očitno posledica tega, da so ga tudi tukaj, tako kot npr. v Verdunu, pred polaganjem v grob enkrat upognili (Breščak 1989). Zelo verjetno so bile tudi poznolatenske najdbe iz pošiljke z dne 10. 5. 1897, omenjene v začetku članka, najdene v grobovih (oziroma grobu). Vendar pa tudi možnost, da gre za naselbinske najdbe, ni popolnoma izključena.

Iz povedanega sledi, da so na jugovzodnem pobočju Starega gradu plana grobišča z žganimi grobovi iz halštatske dobe, poznolatenskega in zgodnjem-rimskega obdobja. Kaj pa halštatske gomile? Na Pečnikovih kartah jih ni, tudi v komentarju k najmlajši karti iz 1904 navaja samo žgane halštatske grobove na njivah proti Podbočju (Pečnik 1904, 194, št. 30), kar je napačno, ker proti Podbočju ni nobenih njiv, razen tega so bili žgani grobovi predvsem v vinogradih. Edino v članku o kranjskih gradiščih uvršča Stari grad med naselja z gomilami okrog sebe (Pečnik 1894, 8). Pač pa je Rutar objavil podatek, da je gomilno grobišče starogradske naselbine precej daleč na južni strani v gozdu pod hribom Bočje (Rutar 1890, 121). Omenili smo že, da je Guštin naselju na Starem gradu pripisal gomilno grobišče v Sajevecah, ki pa je od njega precej oddaljeno. Razen tega je Pečnik na njivah pri Slinovcah na desnem bregu Krke odkril veliko naselje, katerega prebivalci so po njegovem mnenju nosili mrtve pokopavat čez Krko v Sajevece (Pečnik 1904, 195, št. 41).

Če bodo topografska raziskovanja potrdila Rutarjev podatek o gomilah pod Bočjem,¹⁸ bo podoba grobišč naselja na Starem gradu domala enaka tisti okrog naselja na Velikem Vinjem vrhu nad Belo Cerkvijo, kjer so poleg gomilnih grobišč na grebenih, ki se od naselja spuščajo v dolino, na jugovzhodnem pobočju, imenovanem Strmec, plana grobišča iz zgodnjehalštatskega, poznolatenskega in zgodnjem-rimskega časa (Dular 1991). Edina pomembnejša razlika med najdiščema bi bila v tem, da so bili poznolatenski grobovi na Strmcu skeletni, pod Starim gradom pa žgani.

BRONASTI GUMBI Z MREŽASTO OKRAŠENO BRADAVIČKO

(seznam 1, sl. 5)

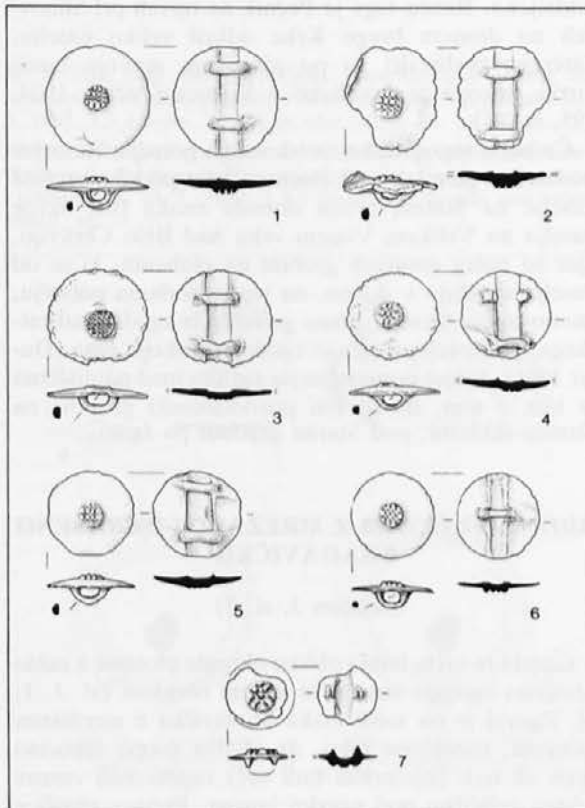
Gumbi te vrste imajo obliko okrogle ploščice z rahlo izbočeno zgornjo stranjo in ostrim obodom (sl. 1: 1; 2). Zgoraj je na sredi nizka bradavička z mrežastim vzorcem, narejenim tako, da se dva snopa navadno dveh ali treh (izjemoma tudi več) vzporednih vrezov sekata približno pod pravim kotom. Premer ploščice

se giblje od 1,8 do 3,0 cm. Manjši primerki (od 1,8 do 2,2 cm premera) imajo na spodnji strani eno, večji (od 2,4 do 3,0 cm premera) pa dve ušesci. Pod ušescem oziroma ušescema poteka od zgornjega do spodnjega roba širok plitev žleb, ki je: a) preprosto poglobljen v ploščico (sl. 2: 3); b) omejen z dvema navpičnima rebroma (sl. 1: 1; 2: 4-6) ali c) na eni strani poglobljen v ploščico, na drugi pa omejen z navpičnim rebrom (sl. 2: 1,2). Na vsaj dveh gumbih, enem iz Manchinga (Maier *et al.* 1985, Abb. 12: 8; Sievers 1992, 190, Abb. 89: 16) in enem neobjavljenem z Oberleiserberga, so na zgornji strani vidne sledi struženja. Mrežasti vzorec na bradavički je včasih izpolnjen z emajlom (Challet 1992, 133 s; sl. 2: 2).

Glede namembnosti takih gumbov je Hedwig Kenner domnevala, da so bili nataktnjeni na ozek jermen (Egger *et al.* 1961, 144, j). Podobno sta jih razložili Dorothea van Endert in sprva tudi Susanne Sievers kot pomične gume na jermenih (Endert 1991, 74; Maier *et al.* 1985, 44). Sieversova zdaj dopušča tudi možnost, da so bili na nekaj prišiti (Sievers 1992, 190). Po Karolu Pieti so bili pritrjeni na obleko ali morda

Sl. 2: Gumbi z mrežasto okrašeno bradavičko. 1 Gornji trg 30 v Ljubljani, 2 Gradišče pri Dunaju, 3 Okrajno glavarstvo v Novem mestu, 4 Trnišča pri Mihovem, 5 Vipota nad Pečovnikom, 6 Cvinger nad Virom pri Stični, sonda 18, 7 struga Savinje v Celju. 1,3-7 bron, 2 bron in rdečerjav emajl. M. = 1:2.

Abb. 2: Ösenknöpfe mit netzartig verzierter Warze. 1 Gornji trg 30 in Ljubljana, 2 Gradišče bei Dunaj, 3 Okrajno glavarstvo in Novo mesto, 4 Trnišča bei Mihovo, 5 Vipota oberhalb von Pečovnik, 6 Cvinger oberhalb von Vir pri Stični, Schnitt 18, 7 Flußbett der Savinja in Celje. 1,3-7 Bronze, 2 Bronze und rotbraunes Email. M. = 1:2.

na pas (Pieta 1982, 60). Domneva van Endertove, da so sodili k poznolatenški uzdi, pa ni prepričljiva, ker je oprta izključno na neustrezno primerjavo z drugače oblikovanimi starejšehalštatskimi razdelilnimi gumbi (Endert 1991, 74). Doslej niti en gumb ni bil najden v takšni zaključeni celoti, ki bi o njegovi namembnosti kaj povedala. Primerek iz Novega mesta je bil sicer najden v grobu, vendar grobna celota ni ohranjena. Dva gumba s Štalenskega vrha izvirata iz najdiščnih skupkov, vendar iz objave Deimlove ni razvidno, kakšna sta bila.

Kar se tiče datacije, so si bili doslej vsi enotni, da gre za poznolatenške gume (Maier *et al.* 1985, 44; Deimel 1987, 92, 299; Endert 1991, 74; Challet 1992, 134). Tako datacijo dokazuje že okras bradavičke (različno oblikovane glavice zakovic z vrezanim vzorcem, izpolnjenim z rdečim emajlom, so namreč značilne za ta čas; Pič 1906, 48; Challet 1992, 118 ss), pa tudi pojav takih gumbov v opidumu Hradišče pri Stradonicah ter v višinskih naseljih mokronoške skupine, ki so bila poseljena v poznolatenškem času, po začetku n. š. pa ne več (Trnišča pri Mihovem, Gradišče pri Dunaju nad Krškim; Božič 1993, 193, 197). En gumb s Štalenskega vrha je bil odkrit v skupku iz časa od 50-20 pr. n. š., eden pa v skupku iz časa od 25 n. š. do sredine štiridesetih let, ko je bilo naselje opuščeno. Če je slednji skupek res zaključen, gre v tem primeru za poznejšo rabo. Z datacijo gumbov v pozni laten se sklada tudi podatek, da novomeški gumb izvira z grobišča, na katerem so začeli pokopavati v tem času (Knez 1992, 92). Grobišče se resda nadaljuje v zgodnjem rimskem času, vendar je bil gumb očitno položen v enega od poznolatenških grobov.

Presenetljivo je dejstvo, da Staré Hradisko in Szentvid pri Velemu kljub množici vsakovrstnih poznolatenških najdb gumbov z mrežasto okrašeno bradavičko ne poznata. Vzrok je morda v tem, da se na teh dveh najdiščih pojavljajo podobni gumbi z dvema ušescema na spodnji strani in bradavičko na zgornji, ki pa je okrašena s trikrako zvezdo, medtem ko je ob obodu ploščice vrezan krog (Meduna 1961, 9, Taf. 7: 20; id. 1970a, 37, Taf. 4: 10; Miske 1908, 42, 58, Typ 14, Taf. 36: 42,43; 37: 43,44; 46: 51). Ker z drugih najdišč takih gumbov zaenkrat ne poznamo, je možno, da so tukaj služili enakemu namenu kot drugod gumbi z mrežasto okrašeno bradavičko (sl. 5).

PREDRTI BRONASTI TRILISTNI GUMBI

(seznam 2, sl. 6)

Temeljna značilnost takih gumbov so trije predrti listi, ki izhajajo iz srednjega dela (sl. 1: 2; 3). Glede na oblikovanost le-tega ločimo dve različici: a) na stičiščih listov leži okrogla ploščica z bunčico v sredini, ki je neokrašena ali okrašena s trikrako zvezdo (sl. 3: 1), trojnim zavojkom (sl. 3: 2) ali s tremi polkrogi (sl. 1: 2; 3: 3); b) ploščica z bunčico leži v isti ravnini kot predrti listi; bunčica je okrašena s križem z radialno črtkanimi kvadranti (sl. 3: 4) ali z mrežo (sl. 3: 5). Vzorec na bunčici je pri različici a lahko izpolnjen z

rdečim (*sl. 1: 2*) ali rumenim (*sl. 3: 1*) emajlom, pri različici b pa z rdečim.

Taki gumbi so bili različno opredeljevani, npr. kot aplika (Jansová 1988, 19; Břeň 1991, 741, št. 534f), bunčica (Meduna 1961, 9, št. 602-173, 174; id. 1970a, 45, št. 23, 24), tutul (Stare 1973, 49, št. 1229), enkrat preprosto kot okrask (Foltiny 1958, 11, št. 32.437). Po mnenju Anje Dular in Christopha Schlotta gre za razdelilne gumbe (Dular 1991, 88, Grob 3, št. 14; Schlott 1984, 37). Po Schlottu je imel konj tak gumb morda med ušesoma. Vendar povezuje s konjsko opremo zaenkrat ni izpričana niti v enem primeru. En sam tak gumb je doslej znan iz zaključene celote, in sicer iz ženskega groba Padarič 3 na Strmca nad Belo Cerkvijo (*sl. 3: 5*), kjer je bil skupaj z bronastim obročkom s psevdovrvičastim okrasom, z gladkimi in bradavičastimi bronastimi obročki, kolesastim obeškom, ploščatim bronastim obeskom in bronasto jagodo z ušescem nanizan na ogrlico iz jantarnih in steklenih jagod (Dular 1991, 57, 88, t. 51: 13-31). Že uvodoma sem povedal, da je trilistni gumb s Starega gradu nad Podbočjem prišel v muzej hkrati z gumbom z mrežasto okrašeno bradavičko in dvema bradavičastima obročkoma (*sl. 1*). Zato je vsekakor možno, da gre za prdatke nekega groba, zaradi bradavičastih obročkov nedvomno ženskega (Božič 1993, 192 s). Če bi bilo to res, bi bil to še en dokaz, da so vsaj v mokronoški skupini predrti trilistni gumbi sodili k ženski noši. To pa seveda še ne pomeni, da taki gumbi niso mogli služiti tudi kakemu drugemu namenu.

Da so trilistni gumbi sočasni z gumbi z mrežasto okrašeno bradavičko, to je poznolatski, ni dvoma. V prid take datacije govorijo že za ta čas značilni vzorci na bunčici srednjega dela, ki so včasih izpolnjeni z emajlom, pa tudi obstoj takih gumbov v poznolatskih naseljih Hradišče pri Stradonicah in Třísov. Gumb s Starega gradu nad Podbočjem izvira iz poznolatskega groba ali sočasne naselbinske plasti, gumb s Strmca nad Belo Cerkvijo je pa seveda enako star, saj je grob Padarič 3 tako kot vsi drugi grobovi s parcele Padarič poznolatski (v ta čas ga z gotovostjo opredeljujejo obroček s psevdovrvičastim okrasom, bradavičasti obročki, kolesasti obesk, bronasta jagoda z ušescem in svitkasta steklena jagoda).

POZNOLATENSKA KULTURA NA SLOVENSLEM IN SREDNJA EVROPA

Vsa slovenska najdišča, na katerih so bili odkriti gumbi z mrežasto okrašeno bradavičko (*seznam 1*, št. 10-17, *sl. 5*) ali predrti trilistni gumbi (*seznam 2*, št. 9, 10, *sl. 6*), sodijo k mokronoški skupini, ki je razprostranjena v osrednji in vzhodni Sloveniji in je ena od štirih latenskih skupin na območju sedanje Slovenije (Gabrovec 1966a; Guštin 1977, t. A; id. 1984, Abb. 1; Božič 1987, karta 6). Druge tri so idrijska skupina v Posočju in Vipavski dolini (Guštin 1991), notranjsko-kraška na Notranjskem in Krasu (Guštin 1979; Moser 1903) in viniška v Beli krajini (Vogt 1934). Medtem ko sta idrijska in notranjsko-kraška skupina povezani predvsem s severovzhodom Ita-

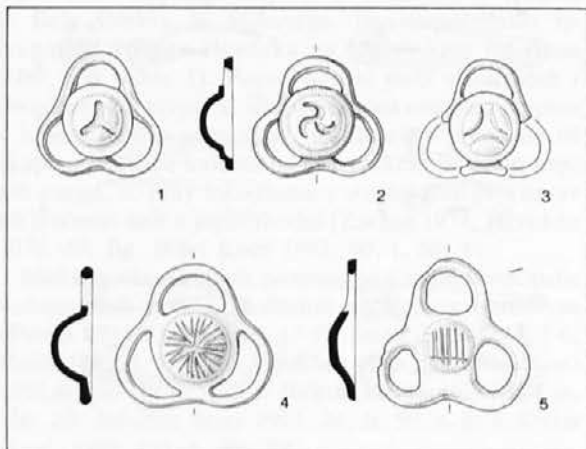
lije in Istro, viniška pa s kulturo Japodov v Liki in Pounju, ima mokronoška skupina v starejših fazah izrazito srednjeevropski značaj, še posebej tesne pa so njene zveze z vzhodnokeltsko kulturo v Karpatski kotlini. V poznolatskem obdobju naj bi se po Starnetu Gabrovcu, ki je mokronoško skupino prvi opredelil, izdelal pa tudi kulturnozgodovinsko in časovno oceno njenega gradiva, podoba popolnoma spremenila (Gabrovec 1966a, 197; id. 1975, 63). S srednjeevropsko kulturo naj ne bi bilo nobene prave povezave več, značilno poznolatsko gradivo naj Slovenije ne bi več doseglo. Slovensko kulturno okolje naj bi se po Gabrovcu v tem času spet odprlo proti Italiji, obenem pa naj bi prišlo do oživljanja halštatske kulture. Mnenje, da mokronoška skupina v poznem latenu ni več povezana s srednjeevropsko latensko kulturo, Gabrovec utemeljuje z dejstvom, da za srednjo Evropo tako značilni opidumi na Slovenskem niso izpričani in da niti slikana keramika niti fibule vrste Nauheim in svoji izvirni podobi mokronoške skupine niso več dosegle. Ta ugotovitev tako glede opidumov kot glede slikane keramike (Guštin 1984, Abb. 27: 2) nedvomno drži. Ali velja to tudi za fibule vrste Nauheim, najdene na najdiščih mokronoške skupine?

Fibule vrste Nauheim v mokronoški skupini

V temeljni študiji o fibulah vrste Nauheim, ki jo je Joachim Werner objavil leta 1955, je navedena ena sama fibula te vrste z območja mokronoške skupine, in sicer na Dunaju hranjeni primerek s Strmca nad Belo Cerkvijo (Werner 1955, 186, št. 127; *sl. 4: 3*). Leta 1966 sta Gabrovec in Stanko Pahič objavila nadaljnja dva primerka iz Kranja oziroma Ormoža (Gabrovec 1966b, 259, t. 6: 7; Pahič 1966, 302, 313,

Sl. 3: Predrti trilistni gumbi. 1-3 Staré Hradisko pri Malém Hradisku (po Meduni in Čizmafú), 4 Dünsberg pri Biebertal-Fellingshausnu (po Schlottu), 5 Strmec nad Belo Cerkvijo, grobišče Padarič, grob 3 (po Anji Dular). 1 bron in rumen emajl, 2-5 bron. M. = 1:2.

Abb. 3: Durchbrochene Dreiblattknöpfe. 1-3 Staré Hradisko bei Malé Hradisko (nach Meduna und Čizmafú), 4 Dünsberg bei Biebertal-Fellingshausen (nach Schlott), 5 Strmec oberhalb von Bela Cerkev, Gräberfeld Padarič, Grab 3 (nach Anja Dular). 1 Bronze und gelbes Email, 2-5 Bronze. M. = 1:2.

t. 13: 1). Oba sta ugotovila, da se ta dva zaradi preluknjane noge razlikujeta od galsko-severnoalpskih fibul vrste Nauheim, za katere je značilna okvirjasta noga. Po Gabrovcu naj bi šlo za jugovzhodnoalpsko različico, Pahič pa je menil, da je ormoška fibula zaradi preluknjane noge mlajša od fibul z okvirjasto nogo. Močno dopolnjen seznam fibul vrste Nauheim iz Slovenije je v več člankih objavil Guštin (Guštin 1977, 74 s, op. 77, sl. 2; id. 1984, 341, op. 122; id. 1986, 42 s, op. 39; id. 1987b, 53, op. 30). Pri večini teh fibul naj bi šlo za lokalne izpeljanke, fibuli iz Bele Cerkve in Novega mesta (sl. 4: 1) s preluknjano nogo in dvema vrstama pik na loku pa naj bi pripadali različici, značilni za Benečijo, Iberski polotok in severno Afriko (Guštin 1987a, 548; id. 1987b, 53).

Do zdaj se je število slovenskih primerkov, ki sodijo v krog fibule Nauheim, še malenkostno povečalo. Kakšno sliko nam kažejo te fibule? Še vedno drži, da ni med njimi niti ene, ki bi bila enaka galsko-severnoalpskim. Fibula iz groba 201 na Beletovem vrtu (Guštin 1977, 83, t. 19: 3; id. 1984, Abb. 25: 3; Knez 1992, 67, t. 71: 9) sicer po obliki in okrasu le-tem povsem ustreza, vendar ni bronasta, kot je navedeno v vseh treh objavah, ampak srebrna. Majhna srebrna fibula Nauheim z gladkim lokom je bila najdena na grobišču S. Floriano di Polcenigo v Furlaniji (Righi 1984, 172, št. 11, tav. 2: 11). Še bolj se od "pravih" fibul Nauheim ločita fibuli iz Mihovega (Kos 1977, 35,

sl. 2) in iz Mecklenburške zbirke (Dobiat 1982, 41, št. 3349, Taf. 5: 6), ki imata sicer tak lok kot različica 12 po Feugèru (Feugère 1985, 204, fig. 10: 12), vendar sta srebrni in imata polno nogo in dolgo peresovino. Fibuli iz Kranja in Ormoža imata sicer lok, kot ga imata različici 2 oziroma 12 po Feugèru (ib.), vendar je noga preluknjana. Glede na to, da je nizka in dolga, je blizu nogam, kakršne imajo fibule vrste Jezerine in Gorica (Rieckhoff 1975, 24 ss; Guštin 1991, 41 s), s to razliko, da imajo slednje na koncu noge gumb ali izrastek. Fibula iz Kranja ima poleg tega lok obrnjen tako, da okrašena stran gleda navzdol (Horvat 1983, 159, 181, t. 28: 23), kar jo povezuje s fibulami vrste Jezerine iz Slovenije. Teh fibul je 23, od teh jih ima 10, to je 43 odstotkov, okrašeno stran loka obrnjeno navzdol (Adam, Feugère 1982, 131, 156, fig. 6: 2; Müllner 1900, Taf. 51; Stare 1973, 43, t. 54: 13; Knez 1992, t. 40: 11; 51: 2; 52: 10; 62: 5; 78: 23)! Podobno je v Sisku, kjer imata dva od petih primerkov okrašeno stran loka spodaj (Koščević 1980, 12).

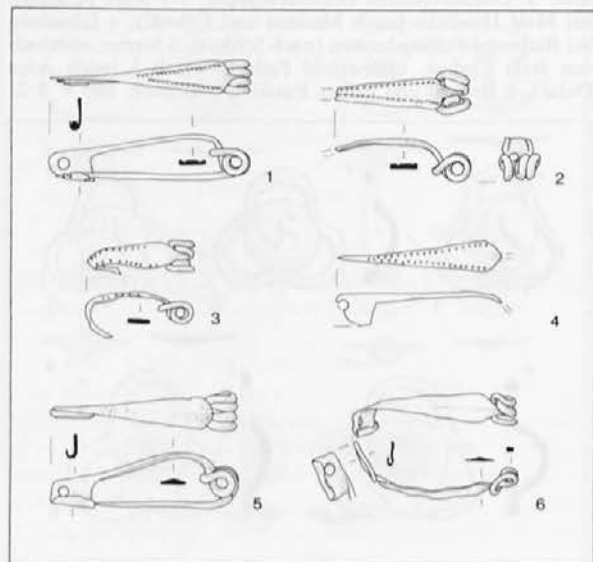
Vse druge fibule vrste Nauheim iz Slovenije (Novo mesto - Okrajno glavarstvo, Vrhnika - Dolge njive, Bela Cerkev - Strmec, Vir pri Stični - Cvinger in Ljubljana - Gornji trg 30, sl. 4: 1-3,5,6) pa pripadajo dvema različicama (A in B), ki se med seboj ločita samo po preseku in okrasu loka. Po objavljenih primerkih sodeč imajo fibule obeh različic dolžino okrog 5 cm in preluknjano nogo, ki je kratka, razmeroma visoka in se ne zaključuje z gumbom ali izrastkom, ampak je zaključek zaokrožen ali pravokoten. Različica A ima ploščat lok z dvema vrstama pravokotnih pik ob robovih (sl. 4: 1-4), različica B pa neokrašen lok strešastega preseka (sl. 4: 5,6).

Nekateri primerki različice B so bili v literaturi povezani s fibulami vrste Gorica. Tako je Anne-Marie Adam fibulo iz Pozzuola del Friuli prištela k fibulam vrste Gorica (Adam *et al.* 1983-1984, 209, fig. 36: 3). Primerek iz sonde 11 na Cvingerju pri Stični je Guštin najprej pripisal vrsti Nauheim, v svoji zadnji knjigi pa vrsti Gorica (Guštin 1987b, 53, op. 30; id. 1991, 42 s, op. 75). Tudi eno od fibul iz Maniaga je Giuliano Righi opredelil kot različico Gorica vrste Nauheim (*Antiquarium* 1991, 41, št. 1). Do zamenjav prihaja zaradi tega, ker imajo nekatere fibule vrste Gorica podobno kot fibule različice B neokrašen lok strešastega preseka. Vendar je pri njih lok ožji, navadno visoko usločen, preluknjana noga pa daljša, nižja in zaključena z gumbom ali izrastkom (ib., 83, tav. 5: Viv V-1; Guštin 1987b, fig. 3: 20).

Fibule vrste Nauheim s preluknjano nogo, še posebej fibule različice A, so po Guštinu iberske različice vrste Nauheim. Na Iberskem polotoku in celo v severni Afriki naj bi jih našli v velikih količinah (Guštin 1987a, 548; id. 1987b, 53). Po Righiju naj bi fibule različice A in B pripadale španski različici vrste Nauheim, katere predstavnice naj bi bile najdene tudi v taboru Cáceres el Viejo (*Antiquarium* 1991, 133). Kot bomo videli, ima dejansko šest fibul vrste Nauheim iz Španije enako nogo kot fibule različice A in B, po okrasu loka in v treh primerih tudi po njegovi obliki pa se od njih jasno razlikujejo. Günter Ulbert je v obravnavi fibul Nauheim z Iberskega polotoka preluknjano nogo resda najprej razglasil za špansko posebnost, vendar v nada-

Sl. 4: Fibule različic A (1-4) in B (5,6) vrste Nauheim. 1 Okrajno glavarstvo v Novem mestu (Narodni muzej Ljubljana, inv. št. R 3760), 2 Dolge njive na Vrhniki, 3 Strmec nad Belo Cerkvijo (po Anji Dular), 4 Štalenski vrh nad Spodnjimi Gorjami, pobočje (po Marthi Deimel), 5 Cvinger nad Virom pri Stični, sonda 11 (po Gabrovcu), 6 Gornji trg 30 v Ljubljani (po Vičiču). Vse bron. M. = 1:2.

Abb. 4: Nauheimer Fibeln der Varianten A (1-4) und B (5,6). 1 Okrajno glavarstvo in Novo mesto (Narodni muzej Ljubljana, Inv. Nr. R 3760), 2 Dolge njive in Vrhnika, 3 Strmec oberhalb von Bela Cerkev (nach Anja Dular), 4 Magdalensberg oberhalb von Unter Göriach, Hang (nach Martha Deimel), 5 Cvinger oberhalb von Vir pri Stični, Schnitt 11 (nach Gabrovce), 6 Gornji trg 30 in Ljubljana (nach Vičič). Alles Bronze. M. = 1:2.

ljevanju ugotavlja, da imajo preluknjano nogo tudi nekatere fibule Nauheim iz Italije (izrecno navaja primerki iz Sanzena), predvsem pa številne italške poznorepublikanske fibule, med njimi npr. masivna fibula iz Tibere ter velika in široko razprostranjena skupina fibul vrste Jezerine (Ulbert 1984, 55 s., op. 149, Abb. 15: 9,15). Tudi Guštinova trditev, da se fibule Nauheim s preluknjano nogo množično pojavljajo na Iberskem polotoku in v severni Afriki, žal ne drži.

V resnici v severni Afriki takih fibul sploh ni (Gerharz 1987), z Iberskega polotoka pa je bilo doslej objavljenih vsega skupaj sedem primerkov: trije z grobišča Aguilar de Anguita severovzhodno od Madrida (Guadalajara), eden iz legijskega tabora Cáceres el Viejo v Španski Estremaduri in po eden z najdišč Castillo de Henayo (Alava), Luzaga (Guadalajara); ta primerki ima daljšo nogo kot drugi) in Cerro de Lucena (Valencia). Dve fibuli z grobišča Aguilar de Anguita sestavljata par in sta zaradi tega, ker sta robova glave valovito oblikovana, blizu različici Cáceres fibul Nauheim, znani izključno v Španiji in na Portugalskem (Argente Oliver 1974, 176 s., fig. 10: 1,2, lám. 3B; Ulbert 1984, 54 s., Abb. 15: 1,2,7,8; Taf. 7: 15,16). Po obliki in okrasu loka jima je zelo podobna tudi fibula iz Cerra de Lucena (Rams Brotons 1975, lám. 2: 16). Risba te fibule, ki jo objavlja Majolie Lenerz-de Wilde (1991, 327, Taf. 211: 811), in ki je bila očitno narejena na podlagi fotografije, objavljene pri Rams Brotonsovi, je namreč netočna: fibula nima polne, ampak preluknjano nogo, na glavi pa nima treh nizov vtolčenih pik, ampak dva niza izbočenih krogov (ib., 65 s.). Tretja fibula iz Aguilara de Anguita je sicer podobna fibulam različice A, vendar lok nima dveh vrst vtolčenih pik, ampak nekoliko drugačen okras, ki se pogosto pojavlja na fibulah vrste Nauheim iz južne Galije (različica 26 po Feugèru; Argente Oliver 1974, 178, fig. 10: 3, lám. 3B; Feugère 1985, 204, fig. 10: 26, str. 208, 217). Fibuli iz tabora Cáceres el Viejo z okrasom različice 13 po Feugèru je zelo podobna že omenjena fibula iz Sanzena (ib., fig. 10: 13; Ulbert 1984, 53, 56, Abb. 15: 9, Taf. 7: 5). Fibula iz Castilla de Henayo ima na loku nenavaden okras (dva niza esastih vtisov), oblika in okras loka fibule iz Luzage pa iz objave nista razvidna (Lenerz-de Wilde 1991, 65 s., 263, Taf. 1: 2; 296, Taf. 136: 407). Na Iberskem polotoku doslej torej ni bil odkrit niti en primerki fibul različic A ali B vrste Nauheim.

Največ fibul različice A je bilo najdenih na prostoru med Alpami, Gardskim jezerom in Padom, to je v Benečiji (Este - Capodaglio 11, Este - Stipe di Reitia, Arquà Petrarca, grob E, Montebelluna; Guštin 1987a, 548, op. 5; Gamba 1987, 245, fig. 7: 2) in Furlaniji (Polcenigo - S. Floriano, Maniago - Molinat; Righi 1984, 172, št. 9, 10, tav. 2: 9,10; *Antiquarium* 1991, 49, tav. 5: Man VIII-2). Menimo, da je to območje izvorno in da fibule z najdišč mokronoške skupine v osrednji Sloveniji (Vrhniko - Dolge njive; *sl. 4: 2*) in na Dolenjskem (Novo mesto - Okrajno glavarstvo in Bela Cerkev - Strmec; Guštin 1987b, 53, op. 30; Dular 1991, 100, št. 49, t. 70: 3; *sl. 4: 1,3*) sodijo v sklop vplivov iz severovzhodne Italije, kar velja tudi za fibule iz Istre (Nova vas - Kaštelir; Guštin 1987b, 45,

fig. 3: 9), Koroške (Štalenski vrh; Deimel 1987, 279, Taf. 74: 4; *sl. 4: 4*)¹⁹ in Lombardije (Parre - Castello v Val Seriani; *Antiquarium* 1991, 133 s., op. 7). Bolj omejeno razprostranjenost ima različica B z neokrašenim lokom strešastega preseka. Večina objavljenih primerkov izhaja iz Furlanije (Polcenigo - S. Floriano, Maniago - Molinat, Vivaro - Tesis Strada melar, Pozzuolo del Friuli - Braida dell'Istituto; Righi 1984, 172, tav. 2: 12; *Antiquarium* 1991, 41, Man V-1; 49, tav. 5: Man VIII-4; 85, tav. 5: Viv VIII-1; Adam *et al.* 1983-1984, 209, fig. 36: 3), ki bo tudi njihovo izvorno območje. Zunaj tega sta znana samo dva primerka, in sicer v osrednji Sloveniji (Ljubljana - Gornji trg 30; Vičič 1994, t. 1: 7; *sl. 4: 6*) in na Dolenjskem (Vir pri Stični - Cvinger, sonda 11; Guštin 1987b, 53, op. 30; Gabrovec 1993, 170, št. 28, t. 14: 15; *sl. 4: 5*).

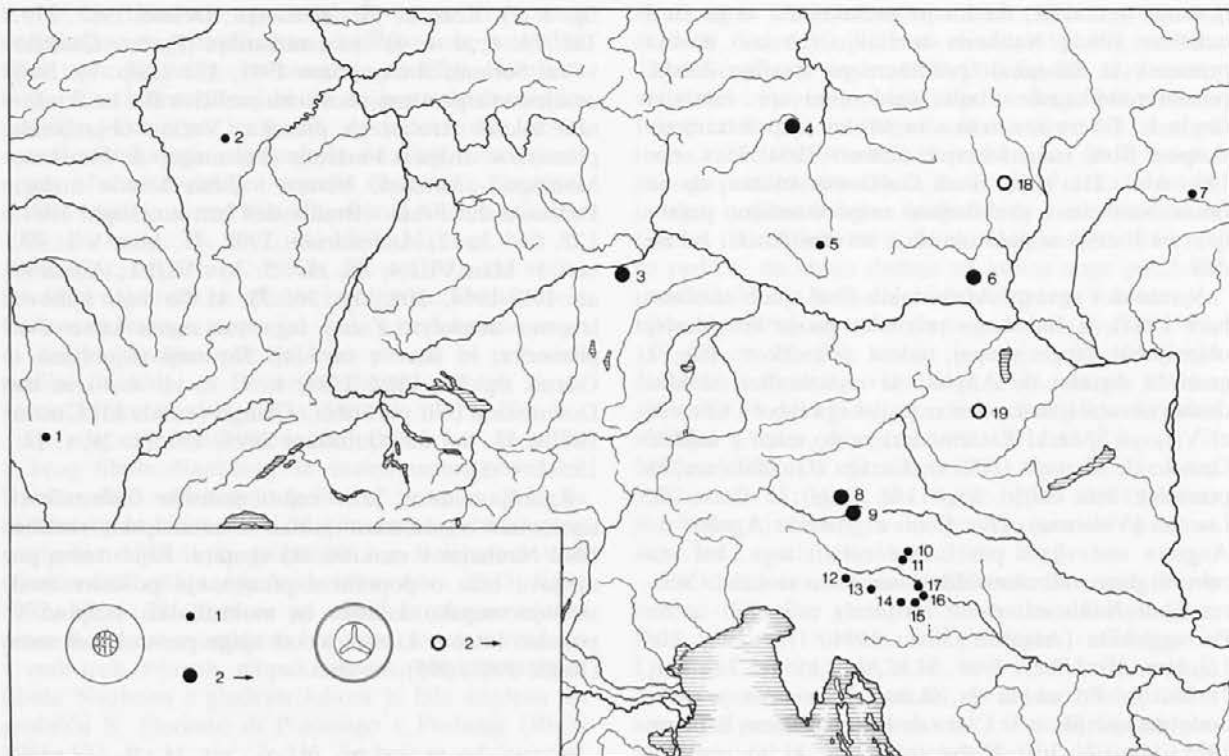
Zgornja analiza je v celoti potrdila Gabrovčevo ugotovitev o odsotnosti galsko-severnoalpskih različic fibul Nauheim v mokronoški skupini. Kljub temu pa njegova teza o popolnem prenehanju povezav med srednjeevropsko kulturo in mokronoško skupino v poznem latenu, ki sem jo od njega prevzel tudi sam (Božič 1987, 895), ne drži.

Povezave mokronoške skupine s srednjeevropsko poznolatsko kulturo

Če presojamo poznolatsko gradivo mokronoške skupine v celoti, ugotovimo, da ima vrsta predmetov natančne vzporednice v srednji Evropi. Tega dejstva po našem mnenju ne gre razlagati drugače kot tako, da je ta skupina, ki je imela v srednjem latenu izrazito srednjeevropski pečat, le-tega tudi v poznem latenu v pretežni meri ohranila kljub vplivom iz severne Italije in viniške skupine.

Če začnemo z orožjem, je znano, da se čelade vrste Novo mesto uvrščajo v skupino vzhodnokeltskih čelad, ki jih sicer iz srednjeevropskega prostora ne poznamo, ker pač tam ni nobenih grobov iz tega časa (Schaaff 1980; id. 1988, 304, 307, Abb. 20-24; Guštin 1990). Narezane glavice zakovic, kakršne imata čeladi iz Bele Cerkev in Mihovega, so zelo značilne za poznolatsko kulturo severno od Alp (Schaaff 1988, Abb. 23: 2,3; Challet 1992, 118 ss, fig. 76: var. 1a; 77: var. 2b). Tudi motiv stoječega žerjava, ki krasi naličnice čelad iz Bele Cerkev in Mihovega, ima vzporednico na črepinji s Starega Hradiska na Moravskem (Meduna 1980, 638, Abb. 1). Poznolatski meči v nožnicah z dvojnoesasto vezjo, ki jih pozna mokronoška skupina v lepem številu primerkov, medtem ko preostale tri skupine latenske kulture na Slovenskem ne premorejo niti enega, so prav tako doma v srednji Evropi, čeprav jih srečamo tudi v jugovzhodni (Zachar 1974; Hencken 1978, 40, fig. 163c; Knez 1992, 60, t. 60: 4).

Mokronoško skupino povezujejo s srednjeevropsko kulturo tudi noži s ploščatim ročajem z obročkom (Jacobi 1974, 116 ss, Taf. 17-19; Stare 1973, t. 44: 1-6; Dular 1991, t. 51: 1,35; Hencken 1978, fig. 164a; Knez 1992, t. 61: 1) in noži z žličko (Jacobi 1974, 124 ss, Taf. 22: 365-369; Stare 1973, 24, št. 90, t. 8: 4; Dular *et al.* 1991, 132, t. 46: 20).

Sl. 5: Razprostranjenost bronastih gumbov z ušescema in z okrašeno bradavičko. 1-17 seznam 1, 18 Staré Hradisko pri Malem Hradisku, 19 Szentvid pri Velemu.

Abb. 5: Verbreitung der bronzenen Ösenknöpfe mit verzierter Warze. 1-17 Liste 1, 18 Staré Hradisko bei Malé Hradisko, 19 Szentvid bei Velem.

Seznam 1: Bronasti gumbi z mrežasto okrašeno bradavičko

1. *Mont Beuvray*, Francija, opidum
Podatek Inga Storka iz Stuttgarta.

2. *Titelberg*, Luksemburg, opidum
1 gumb. Bradavička je okrašena z rdečim emajlom. Pr. 2,4 cm. - Challet 1992, 133 s, fig. 92: 1.

3. *Manching*, Nemčija, opidum
2 gumba. Večji ima dve, manjši eno ušesce. Bradavička slednjega je bila okrašena z rdečim emajlom. Pr. 2,4 in 2,2 cm. - Endert 1991, 131, Taf. 22: 383; Maier *et al.* 1985, 44, Abb. 12: 8; Sievers 1992, 190, Abb. 89: 16; Challet 1992, 133 s, fig. 92: 2.

4. *Hradišče pri Stradonicah*, Češka, opidum
Najmanj 7 gumbov. Vsaj eden je okrašen z rdečim emajlom. Pr. 2 do 2,6 cm. - Pič 1906, pl. 10: 12,15,19-22; Filip 1956, tab. 125: 16; Challet 1992, 133 s, fig. 92: 3.

5. *Třisov pri Českem Krumlovu*, Češka, opidum
1 gumb. Bradavička je okrašena z oranžnordečim emajlom. Pr. 2,5 cm. - Podatek Virginie Challet iz Crépy-en-Valoisa.

6. *Oberleiserberg pri Ernstbrunn*, Avstrija, višinsko naselje
Najmanj 5 gumbov. Nekateri imajo v vrezih bradavičk ostanke belega oziroma rumenkastobelega emajla. Pr. 1,9 do 2,5 cm. - Kern 1987, Taf. 29: 11,12; 104: 7 in podatek Antona Kerna z Dunaja.

7. *Liptovská Mara I*, Slovaška, višinsko naselje, žrtveno mesto
1 gumb. Pr. 2,7 cm. - Pieti 1982, Taf. 13: 18; 28: 7.

8. *Štalenski vrh nad Spodnjimi Gorjami*, Avstrija, višinsko naselje, prostori OG/5, OR/7, NG/5, G
4 gumbi. Pr. 2,5 do 2,8 cm. - Egger *et al.* 1961, 144, Abb. 81: 8; Deimel 1987, 298 s, Taf. 79: 1-3.

9. *Gracarca pri Grabalji vasi*, Avstrija, višinsko naselje
Več gumbov. Nekateri so okrašeni z emajlom. - Gleirscher 1993, 83, Abb. 32: 4 in podatek Paula Gleirscherja iz Celovca.

10. *Struga Savinje v Celju*, Slovenija

1 gumb. Spodnja in zgornja stran sta zlizani. Pr. okrog 1,8 cm. Pokrajinski muzej Celje, inv. št. A 3797. - Podatek kolegice Jane Horvat. - Sl. 2: 7.

11. *Vipota nad Pečovnikom*, Slovenija, višinsko naselje
1 gumb. Pr. 2,4 cm. Pokrajinski muzej Celje. - Našel Tomi Drčar iz Ljubljane 20. 7. 1993. - Sl. 2: 5.

12. *Gornji trg 30 v Ljubljani*, Slovenija, naselje
1 gumb. Pr. 2,9 cm. Mestni muzej Ljubljana. - Najden 1991 pri izkopavanju Borisa Vičiča z Ljubljanskega regionalnega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine, ki mi je ljubeznivo dovolil objavo. Vičič 1994, t. 3: 19. - Sl. 2: 1.

13. *Cvinger nad Virom pri Stični*, Slovenija, višinsko naselje, sonda 18
1 gumb. Navpični rebri sta odpiljeni. Pr. 2,2 cm. Narodni muzej Ljubljana, inv. št. P 15315. - Izkopan 1972. Gabrovec 1993, 172, št. 7, t. 16: 29. - Sl. 2: 6.

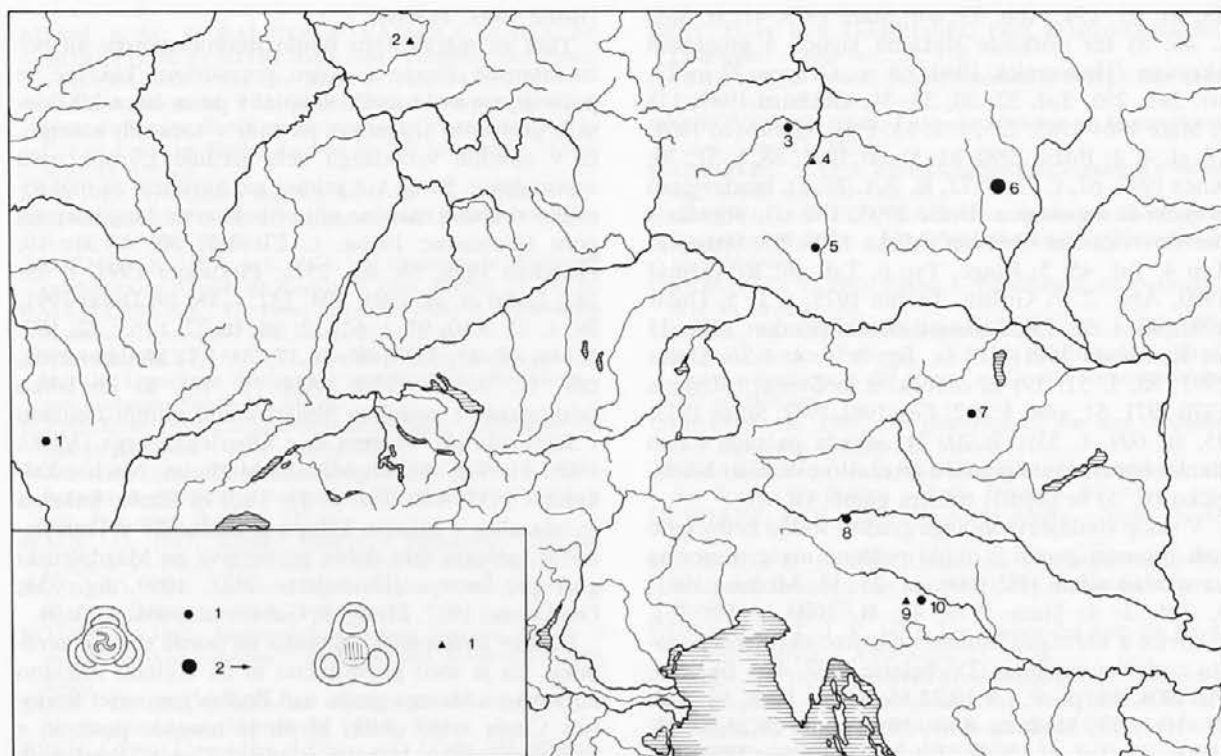
14. *Okrajno glavarstvo v Novem mestu*, Slovenija, grobišče
1 gumb. Rob je odkrušen. Pr. več kot 2,7 cm. Narodni muzej Ljubljana, inv. št. R 3798. - Izkopan pri gradnji poslopja 1902. - Sl. 2: 3.

15. *Trnišča pri Mihovem*, Slovenija, višinsko naselje
1 gumb. Rob je odkrušen. Pr. več kot 2,8 cm. Narodni muzej Ljubljana. - Našel Tomi Drčar iz Ljubljane 27. 3. 1993. - Sl. 2: 4.

16. *Stari grad nad Podbočjem*, Slovenija, grobišče ali višinsko naselje

1 gumb. Na njem so sledovi rje. Pr. 2,7 cm. Narodni muzej Ljubljana, inv. št. P 4433 (gumb je bil napačno inventariziran pod najdiščem Toplice pri Šmarjeti). - Najden 1897. Stare 1973, 49, št. 1230, t. 67: 22; Guštin, Cunja, Predovnik 1993, 12, op. 18, str. 20, 34, sl. 6: 11. - Sl. 1: 1.

17. *Gradišče pri Dunaju*, Slovenija, višinsko naselje
1 gumb. Je odlomljen in izmaličen, v vrezih bradavičke so ostanke rdečerjavega emajla. Pr. verjetno okrog 3 cm. Posavski muzej Brežice. - Našel Žiga Šmit iz Ljubljane 1990. - Sl. 2: 2.

Sl. 6: Razprostranjenost predrtih bronastih trilistnih gumbov. Seznam 2.

Abb. 6: Verbreitung der durchbrochenen bronzenen Dreiblattknöpfe. Liste 2.

Seznam 2: Predrti bronasti trilistni gumbi

1. *Mont Beuvray*, Francija, opidum
Podatek Inga Storka iz Stuttgarta.

2. *Dünsberg pri Biebertal-Fellingshausnu*, Nemčija, opidum
1 gumb različice b. V. 3,7 cm. - Schlott 1984, 155, Taf. 14: 8. - Sl. 3: 4.

3. *Hradiště pri Stradonicah*, Češka, opidum
1 odlomljen gumb različice a. Bunčica je okrašena s trojnim zavojkom. - Pič 1906, pl. 12: 10; Filip 1956, tab. 125: 8.

4. *Hrazany pri Sedlčanih*, Češka, opidum, vodnjak 3/55
1 odlomljen gumb različice b. Bunčica je okrašena z mrežastim vzorcem, izpolnjenim s temno rdečim emajlom. - Jansová 1965, 69, obr. 22: 10; ead. 1988, 19, 115, št. 407/56-11, Taf. 98: 10; Endert 1991, 103, op. 661 z napačno opredelitvijo.

5. *Třisov pri Českem Krumlovu*, Češka, opidum
1 gumb različice a. Bunčica ni okrašena. - Břeň 1991, 741, št. 534f, sl. na str. 544.

6. *Staré Hradištko pri Malem Hradisku*, Češka, opidum
3 celi in 2 odlomljena gumba različice a. Dva imata na bunčici trikrako zvezdo, izpolnjeno z rumenim emajlom, eden trojni zavojek, eden tri polkroge, eden pa je brez okrasa. V. 3,2 do 3,3 cm. - Lipka, Snětina 1912-1913, 86, 91, tab. 6: 10, 12; Šimek 1958, 83, obr. 22: 10, 12; Filip 1956, tab. 125: 15; 130:

10; Meduna 1970a, 45, št. 24 in 23, Taf. 4: 15, 16; id. 1961, 9, št. 602-173 in 602-174, Taf. 7: 18, 19; Čizmař 1986, 42 s, obr. 17: 4; id. 1989, 267, Abb. 2: 5. - Sl. 3: 1-3.

7. *Szentvid pri Velemu*, Madžarska, opidum
1 odlomljen gumb različice a. Bunčica je okrašena s trikrako zvezdo. - Foltiny 1958, 11, št. 32.437, Taf. 4: 4.

8. *Gracarca pri Grabalji vasi*, Avstrija, višinsko naselje
1 gumb. - Podatek Paula Gleirscherja iz Celovca.

9. *Strmec nad Belo Cerkvijo*, Slovenija, grobišče Padarič, grob 3

1 gumb različice b. V. 3,9 cm. Naravoslovni muzej Dunaj, inv. št. 66656. - Izkopan 1898. Dular 1991, 88, št. 14, t. 51: 26. - Sl. 3: 5.

10. *Stari grad nad Podbočjem*, Slovenija, grobišče ali višinsko naselje

1 gumb različice a. Na njem so sledovi rje. Bunčica je okrašena s tremi polkrogi. V enem od njih so ostanki rdečega emajla. V. 3,7 cm. Narodni muzej Ljubljana, inv. št. P 4432 (gumb je bil napačno inventariziran pod najdiščem Toplice pri Šmarjeti). - Najden 1897. Stare 1973, 49, št. 1229, t. 67: 21; Guštin, Cunja, Predovnik 1993, 12, op. 18, str. 20, 34, sl. 6: 10. - Sl. 1: 2.

Enako velja za obročaste pasne sponse s krilci (Werner 1961, 149 ss, Abb. 5: A; Collis 1973, 127, fig. 5; Puš 1976, 121 s, sl. 1; Schaaff 1980, 400 s, Abb. 3: 2; Hencken 1978, 52, fig. 226i), paličaste (Pescheck 1989, 221 ss, Abb. 5: C; Lipka, Snětina 1912-1913, tab. 8: 19; Filip 1956, tab. 130: 20; Meduna 1970a, 44, št. 11, Taf. 6: 10; Pirkmajer 1991, t. 20: 139) in palmetaste pasne sponse (Endert 1991, 25 ss, Abb. 2; Pirkmajer 1991, t. 21: 140) ter jermenske zaključke (Endert

1991, 30 ss, Abb. 6; Puš 1966, sl. 2; Dular et. al. 1991, 80, 114, t. 10: 17).

Za srednjeevropsko kulturo so značilne tudi škrlatne in modre steklene zapestnice trikotnega preseka (Haevernick 1960, 42 ss, Gruppe 2, str. 104 s, Taf. 18: 2; Gebhard 1989, 21, Reihe 37 in 39, str. 65, 134, Abb. 53: 3, 7; Stare 1973, 41, št. 869, t. 46: 9) ali preseka v obliki črke D (Haevernick 1960, 45, Gruppe 3a, str. 114, Taf. 19: 3; Gebhard 1989, 19, 21, Reihe 36 in

38, str. 65, 134, Abb. 53: 4-6; Stare 1973, 41, št. 868, t. 46: 8) ter svitkaste steklene jagode s progastim okrasom (Haevernick 1960, 68 ss, Gruppe 22 in 23, str. 245, 256, Taf. 32: 30; 33: 31; Gebhard 1989, 178 s; Stare 1964-1965, 225, t. 1: 13; Frey, Gabrovec 1969, 18, sl. 4: 4; Božič 1990, 81; Dular 1991, 88, t. 51: 30; Knez 1992, 67, t. 71: 6; 72, št. 7, t. 78: 7), bradavičasti obročki in zapestnice (Božič 1993, 190 ss), obročki s psevdovrvičastim okrasom (Miske 1908, 57, Spangen, Typ 4, Taf. 45: 5; Ringe, Typ 6, Taf. 46: 16; Čizmar 1990, Abb. 2: 7; Guštin, Teržan 1975, t. 1: 5; Dular 1991, 88, t. 51: 13), kolesasti obeski (Endert 1991, 15 ss; Kokowski 1991, 213 ss, fig. 2: c; 4: 6,26; Dular 1991, 88, t. 51: 19) in obročki z molivcem (Meduna 1970-1971, 51, obr. 1: 1,2; Fitz 1981-1982; Stare 1973, 35, št. 609, t. 33: 17; 70: 2), seveda pa tudi v tem članku obravnavani gumbi z mrežasto okrašeno bradavičko (sl. 5) in predrti trilistni gumbi (sl. 6).

V sklop srednjeevropskega gradiva sodijo nedvomno tudi bronasti gumbi v obliki pečene ure z ušescema na spodnji strani (Pič 1906, pl. 23: 11; Meduna 1961, 5, Taf. 3: 4; Stare 1973, 45, št. 1080, t. 52: 15), zakovice z narezano bronasto glavico, okrašeno pogosto z rdečim emajlom (Déchelette 1927, 476, fig. 404; Pič 1906, 48, pl. 9: 1,4,10,22,55; Miske 1908, 58, Taf. 45: 10,11,13; Meduna 1961, 10, Taf. 7: 24,28,30; id. 1970a, 43, Taf. 6: 17; 98, Taf. 6: 15; Endert 1991, 102 s, Taf. 37: 608, 615; Pirkmajer 1991, t. 21: 142), in jajčaste ali kroglaste bronaste jagode z ušescem (Oesterwind 1989, 120, 284, Taf. 4: A6; Endert 1991, 19, Taf. 5: 125; Dular 1991, 88, t. 51: 31).

Da povezave segajo tudi na področje konjeniške in konjske opreme ter vozov, dokazujejo ostroge z gumbastima koncema (Endert 1991, 37 ss, Abb. 9; Božič 1984, 138 s, sl. 3), križni obročki (Frey 1986, 38 s, op. 12, karta, št. 5; Mitscha-Märheim, Nischer-Falkenhof 1937, 401, Taf. 7: 16; Pieta 1982, 59, Taf. 13: 35; Balen-Letunič 1986, 143, t. 1: 1-3; Urban 1992, 122, Abb. 46: 15; Stare 1973, 43, št. 989, t. 52: 7; Knez 1992, 72, št. 12, t. 78: 12), nastavki jarma (Menke 1968; Behm-Blancke 1971, Abb. 2; Peschel 1978, 49, Abb. 2; Endert 1991, 67 ss; Pirkmajer 1991, t. 21: 143; 22: 144) in bronasti zatiči z ušescem in zajedo

(Božič 1993, 193 ss).

Tudi za marsikatero fibulo srednjelatenske ali poznolatenske sheme z dolgo peresovino, kakršne se pojavljajo v mokronoški skupini v poznolatenskih ženskih grobovih, izjemoma pa tudi v sočasnih naseljih, bi v naseljih vzhodnega dela srednje Evrope našli vzporednice. Samo kot primer naj navedem za mokronoško skupino značilne ulite fibule vrste Magdalenska gora (Gabrovec 1966a, t. 23: 1,5; 30: 4; 31: 10; Hencken 1978, 56, fig. 251a; Pirkmajer 1991, t. 22: 147; Dular *et. al.* 1991, 104, 132, t. 46: 19; Dular 1991, 89, t. 52: 9,10; 97, t. 62: 12; 98, št. 22, t. 63: 22; 100, št. 44, 45, 47, 53, t. 69: 16,17; 70: 1,7; Meduna 1964, tab. 12: 9; id. 1970b, Abb. 8: 13), ki jih lahko primerjamo s podobno oblikovanimi ulitimi fibulami s Szentvida pri Velemu in z Oberleiserberga (Miske 1908, 51, Taf. 40; 42; Mitscha-Märheim, Nischer-Falkenhof 1937, 400, Taf. 6: 4). Tudi za fibulo, kakršna je bila ulita v znanem kalupu iz Szalacske v Transdanubiji, obstaja zelo dobra primerjava na Magdalenski gori pri Šmarju (Déchelette 1927, 1050, fig. 714; Guillaumet 1987, 21, fig. 5; Gabrovec 1966a, t. 23: 9).

Čeprav mokronoška skupina ne pozna slikane keramike, pa je med prostoročno in na vretenu izdelano keramiko s Starega gradu nad Podbočjem našel Radovan Cunja vrsto oblik, ki jih je mogoče povezati s srednjeevropsko kulturo (Guštin, Cunja, Predovnik 1993, 26 ss); enako velja za grafitno keramiko (Guštin 1984, 311, Abb. 27: 3; Gebhard, Wagner 1992, 7 s) in izčrepinjske ploščice z luknjo ali brez nje, tako značilne za srednjeevropske opidume (Jacobi 1974, 59 ss; Bónis 1969, 193 s; Sievers 1992, 160; Čizmar 1992, 429; Guštin, Cunja, Predovnik 1993, 29).

Pregled poznolatenskega gradiva mokronoške skupine je zelo jasno pokazal, da je bilo doslej veljavno mnenje, kako je na začetku tega obdobja prišlo do pretrganja tesnih povezav s srednjo Evropo, napačno. Prebivalstvo mokronoške skupine je tudi v poznem latenu sproti spoznavalo novosti, ki so se uveljavile na ozemlju severno od Alp. Večino le-teh je tudi samo sprejelo. Res pa je, da ne čisto vseh, kot je tudi res, da je v tem času postalo dojemljivo tudi za vplive z Balkana, iz Istre in iz severne Italije.

¹ Inventarna knjiga prazgodovinske zbirke Narodnega muzeja v Ljubljani: 4432 *Bronzeknopf mit drei Schlupfen, Töplitz b. Margarethen*; 4433 *Bronzeknopf mit 2 Ösen, Töplitz b. Margarethen*. - Risbe in karti je izdelala Dragica Knific-Lunder.

² Natančnejše podatke o uporabljenih arhivskih virih in ustanovah, ki jih hranijo, bo bralec našel v poglavju Zgodovina raziskav monografije o Starem gradu (Guštin, Cunja, Predovnik 1993, 9 ss).

³ *Erwerbungen des krainischen Landesmuseums* 59/1897.

⁴ Narodni muzej Ljubljana, inv. št. P 4448a,b. - Gabrovec 1966a, 180, št. 11, t. 30: 5,6; Guštin, Cunja, Predovnik 1993, 12, op. 19, str. 18 s, 34, št. 14, 15, sl. 6: 15,16.

⁵ Pečnikovo pismo Dežmanu 21. 6. 1887, str. 4.

⁶ J. Pečnik, *Beschreibung Neviodunums mit Umgebung respective Zeichenklärung* (1888) št. 25. Hrani Arhiv Slovenije, Priv. A 39 (Pečnik), fasc. 3.

⁷ Id., *Popis prezgodovinske dobe in okolica rimskega mesta "Nevioduna"* (20. 2. 1889) št. 51 in 52. Arhiv Slovenije, DZ-DO IX-5, 1596/1889 (seznam najdišč) in 9595/1892 (karta).

⁸ Id., *Zeichenklärung der prähistorischen Zeit von Gurkfelder Gegend* (8. 4. 1892) št. 90-92. Arhiv Slovenije, DZ-DO IX-5, 9595/1892.

⁹ Pečnikovo pismo Centralni komisiji 19. 5. 1891, str. 1 in 2. Prim. J. Pečnik, *Mitt. Zent. Komm.* 17, 1891, 123, št. 101.

¹⁰ Pečnikovo pismo Centralni komisiji 14. 2. 1889, str. 3, št. 7.

¹¹ Glej op. 5.

¹² Glej op. 10.

¹³ Pečnikovo pismo Centralni komisiji 19. 5. 1891, str. 2.

¹⁴ Narodni muzej Ljubljana, inv. št. P 3206, 3207 (zapestnici) in 3201 (fibula).

¹⁵ *Erwerbungen des krainischen Landesmuseums* 53/1890.

¹⁶ I. Kušljan, *Zapiski in poslovna knjiga*, 13, 26. 8. 1897.

¹⁷ *Erwerbungen des krainischen Landesmuseums* 102/1897 in 25/1898.

¹⁸ Na grebenu Bočja kolega Janez Dular pri topografskem ogledu ni našel nobenih gomil. Za podatek se mu lepo zahvaljujem.

¹⁹ Decimlova je mislila, da predstavlja fibula s Štalenskega vrha, ki ji manjkata peresovina in igla, trn pasne sponse.

- ADAM, A.-M., C. BALISTA, P. CÀSSOLA GUIDA, M. MORETTI in S. VITRI 1983-1984, Pozzuolo del Friuli: scavi 1981-1983. - *Atti Civ. Mus. St. Arte* 14, 127 ss.
- ADAM, A.-M. in M. FEUGÈRE 1982, Un aspect de l'artisanat du bronze dans l'arc alpin oriental et en Dalmatie au Ier s. av. J.-C.: les fibules du type dit "de Jezerine". - *Aquil. Nos.* 53, 129 ss.
- ANSI 1975, *Arheološka najdišča Slovenije*. - Ljubljana.
- ANTIQUARIUM 1991, *L'Antiquarium di Tesis di Vivaro*. - Arch. dell'Alto Porden. 1.
- ARGENTE OLIVER, J. L. 1974, Las fibulas de la necrópolis celtibérica de Aguilar de Anguita. - *Trab. Prehist.* 31, 143 ss.
- BALEN-LETUNIČ, D. 1986, Latenske žvale iz Slavonskog Kobaša. - *Vjes. Arh. muz. Zag.* 19, 141 ss.
- BEHM-BLANCKE, G. 1971, Ein Zügelführungsring im Gebiet des Oppidums "Steinsburg" bei Römhild, Kr. Meinungen. - *Ausgr. Funde* 16, 247 ss.
- BONIS, É. B. 1969, *Die spätkeltische Siedlung Gellérthegey-Taban in Budapest*. - Arch. Hung. 47.
- BOŽIČ, D. 1984, O starosti konjeniškega groba št. 16 z latenskega grobišča na beograjski Karaburmi. - V: *Keltski voz*, Pos. muz. Brež. 6, 133 ss.
- BOŽIČ, D. 1987, Keltska kultura u Jugoslaviji. Zapadna grupa. - V: *Praist. jug. zem.* 5, *Željezno doba*, 855 ss.
- BOŽIČ, D. 1990, Mihovo, Novo mesto. - V: *Arheološka najdišča Dolenjske*, 79 ss, Novo mesto.
- BOŽIČ, D. 1992, *Mokronoška skupina latenske kulture v poznolatskem obdobju*. - Neobjavljena disertacija, Ljubljana.
- BOŽIČ, D. 1993, O latenskih najdbah na območju Ptuja. - V: *Ptujski arheološki zbornik*, 189 ss, Ptuj.
- BŘEŇ, J. 1991, L'oppidum di Trisov. - V: *I Celti*, 544, Milano.
- BREŠČAK, D. 1989, *Verdun pri Stopičah. Arheološke raziskave antičnega grobišča 1983-1988*. - Novo mesto.
- CHALLET, V. 1992, *Les Celtes et l'émail*. - Doc. préhist. 3.
- COLLIS, J. R. 1973, Burials with Weapons in Iron Age Britain. - *Germania* 51, 121 ss.
- ČIŽMĀR, M. 1986, Erforschung des keltischen Oppidums Staré Hradisko im Jahre 1986 (Gem. Malé Hradisko, Bez. Prostějov). - *Preh. výz.* 1986, 42 s.
- ČIŽMĀR, M. 1989, Erforschung des keltischen Oppidums Staré Hradisko in den Jahren 1983-1988 (Mähren, CSSR). - *Arch. Korrbl.* 19, 265 ss.
- ČIŽMĀR, M. 1990, Die Erforschung der spätlatènezeitlichen Siedlung in Bořitov, Bez. Blansko (Mähren, ČSFR). - *Arch. Korrbl.* 20, 311 ss.
- ČIŽMĀR, M. 1992, Ritzzeichnungen auf Keramik vom keltischen Oppidum Staré Hradisko. - *Germania* 70, 427 ss.
- DÉCHELETTE, J. 1927, *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine* 4, *Second age du fer ou époque de La Tène*. - Paris.
- DEIMEL, M. 1987, *Die Bronzekleinfunde vom Magdalensberg*. - Kärnt. Musschr. 71.
- DOBIAT, C. 1982, *Funde aus der Sammlung Mecklenburg*. - Kl. Schr. a. d. Vorgesch. Sem. Marb. 12.
- DULAR, A. 1991, *Pražgodovinska grobišča v okolici Vinjega vrha nad Belo cerkvijo. Šmarjeta 2*. - Kat. in monogr. 26.
- DULAR, J., B. KRIŽ, D. SVOLJŠAK in S. TECCO-HVALA 1991, Utrjena prazgodovinska naselja v Mirenski in Temeniški dolini. - *Arh. vest.* 42, 65 ss.
- EGGER, R. et al. 1961, Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1958-1959. - *Carinthia* I 151, 3 ss.
- ENDERT, D. van 1991, *Die Bronzefunde aus dem Oppidum von Manching*. - Ausgr. in Manch. 13.
- FEUGÈRE, M. 1985, *Les fibules en Gaule méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J.-C.* - Rev. arch. de Narb. Suppl. 12.
- FILIP, J. 1956, *Keltové ve střední Evropě*. - Mon. Arch. 5.
- FITZ, G. 1981-1982, Zwei figural verzierte keltische Anhänger. - *Röm. Österr.* 9-10, 55 ss.
- FOLTINY, S. 1958, *Velemszentvid, ein urzeitliches Kulturzentrum in Mitteleuropa*. - Veröff. d. Österr. Arbeitsgem. f. Ur- u. Frühgesch. 3.
- FREY, O.-H. 1986, Zeugnisse sog. thrakischer Trensen in keltischen Oppida. - V: *Beiträge zur Eisenzeit*, Kl. Schr. a. d. Vorgesch. Sem. Marb. 19, 37 ss.
- FREY, O.-H. in S. GABROVEC 1969, K latenski poselitvi Dolenjske. - *Arh. vest.* 20, 7 ss.
- GABROVEC, S. 1966a, Srednjelatensko obdobje v Sloveniji. - *Arh. vest.* 17, 169 ss.
- GABROVEC, S. 1966b, Latensko obdobje na Gorenjskem. - *Arh. vest.* 17, 243 ss.
- GABROVEC, S. 1973, Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji. - *Arh. vest.* 24, 338 ss.
- GABROVEC, S. 1975, Naselitvena zgodovina Slovenije v latenskem obdobju. - V: *Arheološka najdišča Slovenije*, 60 ss, Ljubljana.
- GABROVEC, S. 1993, *Stična 1, Naselbinska izkopavanja*. - Kat. in monogr. 28.
- GAMBA, M. 1987, Analisi preliminare della necropoli di Arquà Petrarca (Padova). - V: *Celti ed Etruschi nell'Italia centro-settentrionale dal V sec. a. C. alla romanizzazione*, 237 ss, Bologna.
- GEBHARD, R. 1989, *Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching*. - Ausgr. in Manch. 11.
- GEBHARD, R. in U. WAGNER 1992, Mit Kernphysik auf den Spuren der Kelten. - *Arch. Deutschl.* 8/1, 6 ss.
- GERHARZ, R. R. 1987, Fibeln aus Afrika. - *Saalb. Jb.* 43, 77 ss.
- GLEIRSCHER, P. 1993, Urzeitliche Siedlungsreste im Bereich der Gracarca am Klopeiner See in Unterkärnten. - *Carinthia* I 183, 33 ss.
- GUILLAUMET, J. P. 1987, Les fibules des âges du fer de Velem-Szentvid. - *Alba Regia* 23, 19 ss.
- GUŠTIN, M. 1977, Relativna kronologija grobov "Mokronoške skupine". - V: *Keltske študije*, Pos. muz. Brež. 4, 67 ss.
- GUŠTIN, M. 1979, *Notranjska. K začetkom železne dobe na severnem Jadranu*. - Kat. in monogr. 17.
- GUŠTIN, M. 1984, Die Kelten in Jugoslawien. - *Jb. Röm. Germ. Zentmus.* 31, 305 ss.
- GUŠTIN, M. 1986, Latenske fibule iz Istre. - V: *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju* 2, Izd. Hrv. arh. dr. 11/2, 33 ss, Pula.
- GUŠTIN, M. 1987a, Appunti sulla fibula tardo-La Tène di tipo Nova vas. - V: *Celti ed Etruschi nell'Italia centro-settentrionale dal V sec. a.C. alla romanizzazione*, 543 ss, Bologna.
- GUŠTIN, M. 1987b, La Tène fibulae from Istria. - *Arch. Jug.* 24, 43 ss.
- GUŠTIN, M. 1990, Poznolatska železna čelada iz Ljubljani-cc. - *Arh. vest.* 41, 121 ss.
- GUŠTIN, M. 1991, *Posočje. Posočje in der jüngeren Eisenzeit*. - Kat. in monogr. 27.
- GUŠTIN, M., R. CUNJA in K. K. PREDOVNIK 1993, *Podbočje / Stari grad*. - Pos. muz. Brež. 9.
- GUŠTIN, M. in B. TERŽAN 1975, Malenškova gomila v Novem mestu. - *Arh. vest.* 26, 188 ss.
- HAEVERNICK, T. E. 1960, *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland*. - Bonn.
- HENCKEN, H. 1978, *The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia*. - Bull. Amer. Sch. of Prehist. Res. 32.
- HORVAT, J. 1983, Prazgodovinske naselbinske najdbe pri farni cerkvi v Kranju. - *Arh. vest.* 34, 140 ss.
- JACOBI, G. 1974, *Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching*. - Ausgr. in Manch. 5.
- JANSOVÁ, L. 1965, *Hrazany, keltické oppidum na Sedčanskú*. - Památ. naší minul. 3.
- JANSOVÁ, L. 1988, *Hrazany. Das keltische Oppidum in Böhmen 2, Die Gehöfte in der mittleren Senkung*. - Praha.
- KERN, A. 1987, *Die urgeschichtlichen Funde vom Oberleiserberg, MG. Ernstbrunn*. - Neobjavljena disertacija, Wien.
- KNEZ, T. 1992, *Novo mesto 2, Keltsko-rimsko grobišče Beletov vrt*. - Carn. Arch. 2.
- KOKOWSKI, A. 1991, Pendeloque de Krusza Zamkowa (Pologne). - *Ét. Celt.* 28, 209 ss.
- KOS, P. 1977, *Keltski novci Slovenije*. - Situla 18.
- KOŠČEVIČ, R. 1980, *Antičke fibule s područja Siska*. - Zagreb.
- LENERZ-DE WILDE, M. 1991, *Iberia Celtica. Archäologische Zeugnisse keltischer Kultur auf der Pyrenäenhalbinsel*. - Stuttgart.

- LIPKA, F. in K. SNĚTINA 1912-1913, Staré Hradisko. Gallské oppidum na Moravě. - *Čas. Morav. mus. zem.* 12, 73 ss, 298 ss; 13, 112 ss.
- MAIER, F. et al. 1985, Vorbericht über die Ausgrabung 1984 in dem spätkeltischen Oppidum von Manching. - *Germania* 63, 17 ss.
- MEDUNA, J. 1961, *Staré Hradisko*. - *Fontes Arch. Morav.* 2.
- MEDUNA, J. 1964, Wiederaufnahme der Grabungsarbeiten auf dem keltischen Oppidum Staré Hradisko. - *Přeh. výz.* 1964, 47 ss.
- MEDUNA, J. 1970a, *Staré Hradisko 2*. - *Fontes Arch. Morav.* 5.
- MEDUNA, J. 1970b, Das keltische Oppidum Staré Hradisko in Mähren. - *Germania* 48, 34 ss.
- MEDUNA, J. 1970-1971, Laténský depot ze Ptení (o. Prostějov). - *Sbor. Českoslov. spol. arch.* 4, 47 ss.
- MEDUNA, J. 1980, Ein mit Kranichzeichnung verziertes Gefäß aus dem keltischen Oppidum Staré Hradisko. - *Arch. rozhl.* 32, 636 ss.
- MENKE, M. 1968, Die spätlatènezeitlichen Jochbeschläge aus Karlstein, Ldkr. Berchtesgaden. - *Bay. Vorgeschbl.* 33, 58 ss.
- MISKE, K. von 1908, *Die prähistorische Ansiedelung Velem St. Vid.* - Wien.
- MITSCHA-MÄRHEIM, H. in E. NISCHER-FALKENHOF 1937, Der Oberleiserberg. Ein Zentrum vor- und frühgeschichtlicher Besiedlung. - *Mitt. Prähist. Komm.* 2, 391 ss.
- MOSER, K. 1903, Die Nekropole von S. Servolo in Istrien. - *Jb. Zent. Komm.* 1, 115 ss.
- MÜLLNER, A. 1900, *Typische Formen aus den archäologischen Sammlungen des krainischen Landesmuseums "Rudolfinum" in Laibach in photographischen Reproduktionen*. - Laibach.
- OESTERWIND, B. C. 1989, *Die Spätlatènezeit und die frühe Römische Kaiserzeit im Neuwieder Becken*. - Bonner Hef. z. Vorgesch. 24.
- PAHIČ, S. 1966, Keltiske najdbe v Podravju. - *Arh. vest.* 17, 271 ss.
- PEČNIK, J. 1894, Pogled na kranjska gradišča. - *Izv. Muz. dr. Kr.* 4, 6 ss.
- PEČNIK, J. 1904, Prazgodovinska najdišča na Kranjskem. - *Izv. Muz. dr. Kr.* 14, 27 ss, 125 ss, 185 ss.
- PESCHECK, Ch. 1989, Wichtige Neufunde von der Birg bei Hohenschäftlarn. - *Bay. Vorgeschbl.* 54, 219 ss.
- PESCHEL, K. 1978, *Anfänge germanischer Besiedlung im Mittelgebirgsraum*. - Arb. u. Forschber. z. sächs. Bodenkpf. Beih. 12.
- PIČ, J. L. 1906, *Le Hradischt de Stradonütz en Bohême*. - Leipzig.
- PIETA, K. 1982, *Die Püchov-Kultur*. - St. Arch. Slov. Inst. Arch. Acad. Sc. Slov. 1.
- PIRKMAJER, D. 1991, *Kelti na Celjskem*. - Celje.
- PUŠ, I. 1966, Nove latenoidne najdbe v Ljubljani. - *Arh. vest.* 17, 413 ss.
- PUŠ, I. 1976, Latenski pasni sponi z dvorišča SAZU v Ljubljani. - *Arh. vest.* 27, 120 ss.
- RAMS BROTONS, M. V. 1975, Avance a un estudio de las fibulas Ibéricas de la provincia de Valencia. - *Arch. Prehist. Lev.* 14, 139 ss.
- RIECKHOFF, S. 1975, Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hüfingen (Schwarzwald-Baar-Kreis). - *Saalb. Jb.* 32, 5 ss.
- RIGHI, G. 1984, La necropoli di S. Floriano di Polcenigo. - *V: Preistoria del Caput Adriae. Atti del Convegno Internazionale*, 161 ss, Trieste.
- RUTAR, S. 1890, Prazgodovinska in rimska razkopavanja po Slovenskem l. 1889. - *Let. Mat. slov.* 1890, 117 ss.
- SCHAAFF, U. 1980, Ein spätkeltisches Kriegergrab mit Eisenhelm aus Novo mesto. - *Situla* 20-21, 397 ss.
- SCHAAFF, U. 1988, Keltische Helme. - *V: Antike Helme*, Monogr. Röm.-Germ. Zentmus. 14, 293 ss.
- SCHLOTT, Ch. 1984, *Zum Ende des spätlatènezeitlichen Oppidum auf dem Dünsberg, Gem. Biebertal - Fellingshausen*. - Neobjavljeno magistrsko delo, Frankfurt am Main.
- SIEVERS, S. 1992, Die Kleinfunde. - *V: Ergebnisse der Ausgrabungen 1984-1987 in Manching*, Ausgr. in Manch. 15, 137 ss.
- STARE, V. 1964-1965, Železnodobne gomile na Vinkovem vrhu. - *Arh. vest.* 15-16, 215 ss.
- STARE, V. 1973, *Prazgodovina Šmarjete*. - Kat. in monogr. 10.
- ŠIMEK, E. 1958, *Poslední Keltové na Moravě*. - Spisy Univ. v Brně Fil. fak. 53.
- ULBERT, G. 1984, *Cáceres el Viejo. Ein spätrepublikanisches Legionslager in Spanisch-Extremadura*. - Madr. Beitr. 11.
- URBAN, O. 1992, Oppidazcit (Spätlatènezeit). - *V: J.-W. Neugebauer, Die Kelten im Osten Österreichs*, 118 ss, St. Pölten, Wien.
- VIČIČ, B. 1994, Zgodnjersko naselje pod Grajskim gričem v Ljubljani. Gornji trg 30, Stari trg 17 in 32. - *Arh. vest.* 45.
- VOGT, E. 1934, *The Cemetery of Vinica (Weinitz), Carniola*. - *V: Prehistoric Grave Material from Carniola*, 47 ss, 85 ss, New York.
- WERNER, J. 1955, Die Nauheimer Fibel. - *Jb. Röm. Germ. Zentmus.* 2, 170 ss.
- WERNER, J. 1961, Bemerkungen zu norischem Trachtzubehör und zu Fernhandelsbeziehungen der Spätlatènezeit im Salzburger Land. - *Mitt. Ges. Salz. Landeskd.* 101, 143 ss.
- ZACHAR, L. 1974, K chronologickému postaveniu počiev mečov s esovitou svorkou ustia. - *Musaica* 25, 63 ss.

Slowenien und Mitteleuropa in der Spätlatènezeit

Zusammenfassung

In der prähistorischen Sammlung des Narodni muzej in Ljubljana werden zwei ungewöhnliche Bronzeknöpfe (Abb. 1: 1,2) aufbewahrt, die laut Inventarbuch¹ aus Toplice bei Šmarjeta in Dolenjska (deutsch: Unterkrain) stammen sollen (Stare 1973, 82, t. 67: 21,22). Sie wurden dem Museum am 10. 5. 1897 von seinem Mitarbeiter Ignac Kušljan aus Šentjernej zusammen mit vielen anderen Funden aus verschiedenen Fundorten gesandt. Aus dem erhaltenen Verzeichnis der Sendung^{2,3} geht hervor, daß die Knöpfe in der Tat genauso wie zwei Warzenringe aus der gleichen Sendung (Abb. 1: 3,4)⁴ auf Stari grad oberhalb von Podbočje ausgegraben wurden.

Die Ausgrabungen, die auf Stari grad im Jahre 1977 unter der Leitung von Mitja Guštin durchgeführt wurden, haben erwiesen, daß auf diesem Berg, der seinen Namen (deutsch: Alte Burg) einer im Hochmittelalter auf der Bergkuppe erbauten Burg verdankt, schon in der Hallstattzeit ein Ringwall bestand, der in der Spätlatènezeit wieder besiedelt wurde (Guštin, Cunja, Predovnik 1993, 100 f.). Eine auf Grund der

unterhalb der Siedlung entdeckten frühromischen Gräber vermutete Weiterbesiedlung in frühromischer Zeit konnte nicht bestätigt werden. Aus publizierten und unpublizierten Notizen, besonders aber aus der Archäologischen Karte Nevidunums mit Umgebung, deren erste Version⁶ Jernej Pečnik im Jahre 1888 gemacht und in den folgenden Jahren mehrmals ergänzt hat,^{7,8} ist ersichtlich, daß die Gräberfelder auf dem südöstlichen Hang lagen. Sie wurden zwar noch nie systematisch untersucht, beim Rigolen der Weingärten um die Jahrhundertwende kamen jedoch zahlreiche Funde ans Tageslicht,^{9,10} die nur teilweise geborgen wurden und vor allem ins Landesmuseum in Ljubljana und ins Naturhistorische Museum in Wien kamen. Nach Pečnik handelte es sich ausschließlich um flache Brandgräber aus der Hallstatt-, Latène- und römischen Zeit.^{7,10}

Pečnik selbst hat 1890 ein hallstattzeitliches Grab¹³ mit zwei strichgruppenverzierten Armreifen mit übergreifenden Enden und einer Dreiknopffibel¹⁴ geöffnet. Diese Funde konnte

Andrej Preložnik dank der genauen Beschreibung von Kustos Alfons Müllner im Erwerbungsbuch des Landesmuseums¹⁵ unter den Funden mit der Fundortangabe Kostanjevica, das nicht weit von Podbočje liegt, ausfindig machen. In spätlatènezeitlichen Gräbern lagen wohl die vorzüglich erhaltene bronzene Latènefibeln, die 1887 beim Rigolen eines Weingartens entdeckt wurde,^{5,10} aber leider nicht erhalten blieb, und sehr wahrscheinlich auch die Knöpfe und die Warzenringe aus der Sendung vom 10. 5. 1897. Von Beigaben der frühromischen Gräber erwähnt Pečnik die Hälfte einer sehr großen römischen Fibel aus dem 1. Jahrhundert u. Z.¹⁰ Um solche muß es sich auch bei einigen von Kušljan gekauften Funden gehandelt haben (zwei Fibeln, die Hälfte einer Gladiusklinge und eine unpublizierte Lanzenspitze^{16,17} mit schmalen Blatt von rhombischem Querschnitt und mit facettierter Tülle; Guštin, Cunja, Predovnik 1993, 12, Anm. 14, sl. 6: 17-20). Die Hälfte einer Gladiusklinge beweist, daß auch hier, wie z. B. in Verdun nicht weit von Novo mesto (Breščak 1989), die römischen Schwerter in verbogenem Zustand ins Grab gelegt wurden.

Das Bestehen hallstattzeitlicher Grabhügel, die sich nach Simon Rutar (1890, 121) ziemlich weit von der Siedlung im Wald unter dem Berg Bočje befinden sollen, wurde bisher nicht bestätigt.¹⁸

BRONZENE ÖSENKNÖPFE MIT NETZARTIG VERZIEHTER WARZE

(Liste 1, Abb. 5)

Knöpfe dieser Art bestehen aus einer Scheibe mit schwach konvexer Oberseite und scharfem Rand (Abb. 1: 1; 2). Die Scheibe trägt oben eine Mittelwarze mit Netzmuster und mißt 1,8 bis 3,0 cm im Durchmesser. Kleinere Knöpfe mit 1,8 bis 2,2 cm Durchmesser haben auf der Unterseite eine Öse, größere mit einem Durchmesser von 2,4 bis 3,0 cm zwei. Unter der Öse bzw. den Ösen verläuft eine flache, breite Rille. Sie ist entweder einfach in die Scheibe vertieft (Abb. 2: 3) oder mit zwei senkrechten Leisten (Abb. 1: 1; 2: 4-6) oder mit nur einer solchen umrandet (Abb. 2: 1,2). Auf mindestens zwei Knöpfen, einem aus Manching (Maier *et al.* 1985, Abb. 12: 8; Sievers 1992, 190, Abb. 89: 16) und einem unpublizierten vom Oberleiserberg, sind Drehspuren bemerkbar. Das Netzmuster ist manchmal mit Emailinlage versehen (Challet 1992, 133 f.; Abb. 2: 2).

Nach Hedwig Kenner (Egger *et al.* 1961, 144, j) wurden solche Knöpfe auf schmale Riemen aufgesteckt. Auch Dorothea van Endert (1991, 74) und Susanne Sievers (Maier *et al.* 1985, 44) hielten sie für Riemenschieber. Nach Sievers (1992, 190) konnten sie auch als Besatz aufgenäht werden, nach Karol Pieta (1982, 60) dienten sie als Gewand- oder Gürtelbesatz. Die Annahme van Enderts (1991, 74), daß sie zum Zaumzeug gehörten, beruht auf einem nicht überzeugenden Vergleich mit älterhallstattzeitlichen Riemenverteilern. Kein einziger Knopf dieser Art stammt aus einem Fundkomplex, der über die Funktion etwas aussagen könnte. Der Knopf aus Novo mesto wurde in einem Gräberfeld ohne bekannte Fundzusammenhänge entdeckt. Zwei Knöpfe vom Magdalensberg in Kärnten rühren von Komplexen her, deren Charakter aus der Publikation von Martha Deimel nicht ersichtlich ist.

Die genannten Knöpfe wurden bisher einheitlich in die Spätlatènezeit datiert (Maier *et al.* 1985, 44; Deimel 1987, 92, 299; Endert 1991, 74; Challet 1992, 134). Diese Datierung wird untermauert durch die typische Verzierung der Warze (Pič 1906, 48; Challet 1992, 118 ff.) sowie durch das Vorkommen der Knöpfe im Oppidum Hradišče bei Stradonice und in den spätlatènezeitlichen Siedlungen der Mokronoger Gruppe (Trnišča bei Mihovo, Gradišče bei Dunaj; Božič 1993, 203). Damit stimmt die Datierung eines Fundkomplexes mit einem solchen Knopf am Magdalensberg überein (50-20 v. u. Z.). Ein zweiter Knopf vom selben Fundort stammt aus einem wesentlich jüngeren Fundkomplex (25-ca. 45 u. Z.). In diesem Fall handelt es sich offenbar um einen nachträglichen Gebrauch. Daß solche Knöpfe erst nach der Mittellatènezeit auftauchten, beweist auch der Knopf aus Novo mesto, der

wohl in einem der älteren Gräber dieses spätlatène-frühromischen Gräberfeldes entdeckt wurde (Knez 1992, 92).

Überraschenderweise sind von Staré Hradisko und von Szentvid bei Velem Ösenknöpfe mit netzartig verzierter Warze nicht bekannt. Die Ursache dafür liegt wahrscheinlich darin, daß hier ähnliche Ösenknöpfe vorkommen, die anderswo nicht vorhanden sind (Abb. 5). Die Warze dieser Knöpfe ist mit einem dreizackigen Stern verziert; auf der Oberseite verläuft längs des Randes eine Kreislinie (Meduna 1961, 9, Taf. 7: 20; ders. 1970a, 37, Taf. 4: 10; Miske 1908, 42, 58, Typ 14, Taf. 36: 42,43; 37: 43,44; 46: 51).

DURCHBROCHENE BRONZENE DREIBLATTKNÖPFE

(Liste 2, Abb. 6)

Die Grundcharakteristik dieser Knöpfe sind drei durchbrochene, halbkreisförmige Blätter, die aus dem Mittelteil herauswachsen (Abb. 1: 2; 3). Bei Variante a sitzt der Mittelteil in Form eines hutförmigen Buckels, der unverziert oder mit einem dreizackigen Stern verziert (Abb. 3: 1) oder mit Dreiwirbel (Abb. 3: 2) bzw. drei Halbkreisen (Abb. 1: 2; 3: 3) verziert ist, auf den Ansätzen der Blätter. Bei Variante b liegt der Buckel, der mit einem eingeritzten Kreuz mit radial gestrichelten Quadranten (Abb. 3: 4) oder einem Netzmuster (Abb. 3: 5) versehen ist, in der gleichen Ebene wie die Blätter. Die Buckelverzierung der Variante a kann mit rotem (Abb. 1: 2) oder gelbem (Abb. 3: 1), die der Variante b mit rotem Email eingelegt sein.

Die Dreiblattknöpfe wurden in der Literatur Applike (Janšová 1988, 19; Břeň 1991, 741, Nr. 534f), Buckel (Meduna 1961, 9, Nr. 602-173, 174; ders. 1970a, 45, Nr. 23, 24), Tutulus (Stare 1973, 49, Nr. 1229) oder einfach Zierstück (Foltiny 1958, 11, Nr. 32.437) benannt. Christoph Schlott (1984, 37) und Anja Dular (1991, 89, Grab 3, Nr. 14) hielten sie für Riemenverteiler. Nach Schlott saß ein solcher Knopf eventuell zwischen den Ohren des Pferdes. Die Verbindung mit Pferdegischirr ist jedoch bisher in keinem Fall erwiesen. Nur ein Dreiblattknopf entstammt einem geschlossenen Komplex, und zwar dem Frauengrab Padarič 3 von Strmec oberhalb von Bela Cerkev (Abb. 3: 5), wo er zusammen mit mehreren Bronze- und -anhängern auf einer Halskette aus Glas- und Bernsteinperlen aufgesteckt war (Dular 1991, 57, 89, t. 51: 13-31). Wenn die vier Fundstücke von Stari grad oberhalb von Podbočje, die zusammen ins Museum kamen (Abb. 1), aus einem Grab stammen, was naheliegender ist, wäre das ein zusätzlicher Beweis, daß in der Mokronoger Gruppe die durchbrochenen Dreiblattknöpfe zur Frauentracht gehörten (Božič 1993, 202). Dies schließt selbstverständlich einen eventuellen anderen Verwendungszweck nicht aus.

Für das spätlatènezeitliche Alter dieser Knöpfe sprechen die Ziermuster des Buckels mit Emailinlage und ihr Vorkommen in den Siedlungen Hradišče bei Stradonice und Třsov bei Český Krumlov sowie im Grab Padarič 3 von Bela Cerkev.

SPÄTLATÈNEKULTUR IN SLOWENIEN UND MITTELEUROPA

Die slowenischen Fundorte von Ösenknöpfen mit netzartig verzierter Warze (Liste 1, Nr. 10-17, Abb. 5) und mit durchbrochenen Dreiblattknöpfen (Liste 2, Nr. 9, 10, Abb. 6) gehören zur Mokronoger Gruppe, die sich in Zentral- und Ostslowenien ausbreitete und eine der vier Latènegruppen in Slowenien darstellt (Gabrovec 1966a; Guštin 1977, t. A; ders. 1984, Abb. 1; Božič 1987, karta 6). Die anderen drei sind die Idrinja-Gruppe im Soča- und Vipavatal (Guštin 1991), die Notranjska-Kras-Gruppe in Notranjska (deutsch: Innerkrain) und auf dem Karst (Guštin 1979; Moser 1903) und die Vinica-Gruppe in Bela krajina (Vogt 1934). Die Idrinja- und die Notranjska-Kras-Gruppe waren vor allem mit Nordostitalien und mit Istrien verbunden, die Vinica-Gruppe mit der Kultur der Japoden in Lika und im Unat. Die Mokronoger Gruppe hatte hingegen in den älteren Phasen einen ausge-

sprochen mitteleuropäischen Charakter, sie besaß besonders enge Beziehungen mit der ostkeltischen Kultur im Karpatenbecken.

Nach Stane Gabrovec brachen in der Spätlatènezeit die Verbindungen mit Mitteleuropa ab. Typischer Spätlatènefundstoff von dort soll Slowenien nicht mehr erreicht haben (Gabrovec 1966a, 197, 211; ders. 1975, 63). Slowenien wandte sich nach seiner Meinung in dieser Zeit Italien zu; gleichzeitig soll es zu einem Aufleben der Hallstattkultur gekommen sein. Diese Behauptung untermauert Gabrovec mit dem Fehlen einiger für Mitteleuropa typischer Erscheinungen wie Oppida, bemalter Keramik und echter Nauheimer Fibeln in der Mokronoger Gruppe. Es stimmt, daß Oppida und bemalte Keramik (Guštin 1984, Abb. 27: 2) in dieser Gruppe nicht vorkommen. Wie verhält es sich aber mit den Nauheimer Fibeln?

Nauheimer Fibeln in der Mokronoger Gruppe

In seiner grundlegenden Studie über die Nauheimer Fibeln hat Joachim Werner vom Gebiet der Mokronoger Gruppe nur die Fibel von Bela Cerkev angeführt (Werner 1955, 186, Nr. 127; Abb. 4: 3). 1966 haben Gabrovec und Stanko Pahič die Fibeln aus Kranj (Gabrovec 1966b, 259, t. 6: 7) und Ormož (Pahič 1966, 313, 319, t. 13: 1) publiziert, die sich von den gallisch-nordalpinen Nauheimer Fibeln durch einen durchlocherten Fuß unterscheiden. Eine ergänzte Liste der Nauheimer Fibeln aus Slowenien hat mehrmals Guštin veröffentlicht (Guštin 1977, 80 f., Anm. 77, sl. 2; ders. 1984, 341, Anm. 122; ders. 1986, 46, Anm. 39; ders. 1987b, 53, Anm. 30).

Nach seiner Meinung handelt es sich bei der Mehrzahl dieser Fibeln um lokale Ausführungen, die Fibeln aus Bela Cerkev und Novo mesto (Abb. 4: 1) mit durchlochtem Fuß und zwei Punzreihen auf dem Bügel sollten jedoch einer Variante mit Hauptverbreitungsgebiet in Venetien, auf der Iberischen Halbinsel und in Nordafrika angehören (Guštin 1987a, 548; ders. 1987b, 53).

Bisher steht fest, daß in Slowenien noch kein Vertreter der gallisch-nordalpinen Varianten der Nauheimer Fibel entdeckt worden ist. Die Fibel aus Grab 201 von Beletov vrt in Novo mesto entspricht zwar solchen nach der Form und Bügelverzierung vollkommen, besteht jedoch nicht aus Bronze, wie in den bisherigen Publikationen angeführt (Guštin 1977, 83, t. 19: 3; ders. 1984, Abb. 25: 3; Knez 1992, 67, t. 71: 9), sondern aus Silber. Eine kleine Nauheimer Fibel aus Silber stammt aus dem Gräberfeld S. Floriano di Polcenigo in Friaul (Righi 1984, 172, Nr. 11, tav. 2: 11). Stärker unterscheiden sich von den "echten" Nauheimer Fibeln zwei silberne Fibeln aus Mihovo (Kos 1977, 68, sl. 2 auf S. 34) und aus der Sammlung Mecklenburg (Dobiat 1982, 41, Nr. 3349, Taf. 5: 6) mit der Bügelverzierung der Variante 12 nach Feugère (1985, 204, fig. 10: 12), einem vollen Fuß und einer langen Spirale. Die oben erwähnten Fibeln aus Ormož und Kranj mit der Bügelverzierung der Varianten 2 bzw. 12 nach Feugère (ebd.) haben einen niedrigen und langen durchlocherten Fuß, der sich von den Füßen der Fibeln vom Typ Jezerine und Gorica (Rieckhoff 1975, 24 ff.; Guštin 1991, 41 f.) nur durch das Fehlen des Endknopfes bzw. -auswuchses unterscheidet. Bei der Fibel aus Kranj ist außerdem die verzierte Bügelseite nach unten gewendet (Horvat 1983, 159, 181, t. 28: 23), wodurch sie mit den slowenischen Exemplaren der Fibeln vom Typ Jezerine verbunden ist, von denen 43 % die gleiche Erscheinung zeigen (Adam, Feugère 1982, 131, 156, fig. 6: 2; Müller 1900, Taf. 51; Stare 1973, 78, Nr. 970, t. 54: 13; Knez 1992, t. 40: 11; 51: 2; 52: 10; 62: 5; 78: 23). Ähnlich verhält es sich in Sisak, wo zwei von den fünf Fibeln dieses Typs eine nach unten gewendete verzierte Bügelseite aufweisen (Košević 1980, 12).

Alle anderen Nauheimer Fibeln aus Slowenien (Abb. 4: 1-3, 5, 6) sind zwei Varianten (A und B) zuzuweisen, die beide etwa 5 cm lang sind und einen kurzen, verhältnismäßig hohen und gerundet oder rechteckig abschließenden, durchlocherten Fuß haben und sich unter ihnen nur nach Querschnitt und Verzierung des Bügels unterscheiden. Die Variante A besitzt einen flachen Bügel mit zwei Punzreihen längs der Kanten (Abb. 4: 1-4), die Variante B hingegen einen unverzierten

Bügel von dachförmigem Querschnitt (Abb. 4: 5, 6).

Einige Exemplare der Fibeln der Variante B (die Fibel aus Pozzuolo del Friuli, diejenige aus Vir pri Sičeni und eine der Fibeln aus Maniago) wurden in der Literatur dem Typ Gorica (Adam *et al.* 1983-1984, 209, fig. 36: 3; Guštin 1991, 42 f., Anm. 75) bzw. der Variante Gorica des Typs Nauheim (*Antiquarium* 1991, 41, Nr. 1) zugewiesen. Zu den Verwechslungen kam es deswegen, weil einige Fibeln vom Typ Gorica, ähnlich wie die Nauheimer Fibeln der Variante B, einen unverzierten Bügel von dachförmigem Querschnitt haben. Ihr Bügel ist jedoch enger und stark gewölbt, ihr Fuß länger, niedriger und mit einem Endknopf bzw. -auswuchs versehen (ebd., 83, tav. 5: Viv V-1; Guštin 1987b, fig. 3: 20).

Die Nauheimer Fibeln mit durchlochtem Fuß, besonders die Fibel der Variante A, hielt Guštin (1987a, 548; ders. 1987b, 53) für iberische Varianten der Nauheimer Fibeln. Giuliano Righi hat die Fibeln der Varianten A und B der spanischen Variante zugewiesen, deren Vertreter auch im Legionslager Cáceres el Viejo entdeckt worden sein sollen (*Antiquarium* 1991, 133). In der Tat haben sechs Nauheimer Fibeln aus Spanien den gleichen Fuß wie die Fibeln der Varianten A und B, nach der Bügelverzierung und in drei Fällen auch nach der Bügelgestalt unterscheiden sie sich jedoch deutlich von ihnen. Günter Ulbert hat in seiner Analyse der Nauheimer Fibeln von der Iberischen Halbinsel tatsächlich erklärt, später aber festgestellt, daß solche Füße auch einzelne Nauheimer Fibeln aus Italien besitzen, vor allem zahlreiche spätrepublikanische norditalische Fibeln, unter anderem die große und weitverbreitete Gruppe der Fibeln vom Typ Jezerine sowie eine massive Bronzefibel aus dem Tiber (Ulbert 1984, 55 f., Anm. 149, Abb. 15: 9, 15). Falsch ist auch die Behauptung Guštins, daß Nauheimer Fibeln mit durchlochtem Fuß auf der Iberischen Halbinsel und in Nordafrika massenhaft vorkommen.

In Wirklichkeit scheinen solche Fibeln in Nordafrika völlig zu fehlen (Gerharz 1987), während von der Iberischen Halbinsel bisher sieben Exemplare bekannt sind. Zwei Fibeln vom Gräberfeld Aguilar de Anguita mit wellenartig profiliertem Kopfband (Argente Oliver 1974, 176 f., fig. 10: 1, 2, lám. 3B) stehen der Variante Cáceres der Nauheimer Fibeln nahe, die ausschließlich aus Spanien und Portugal bekannt ist (Ulbert 1984, 54 f., Abb. 15: 1, 2, 7, 8; Taf. 7: 15, 16). Mit diesen zwei Fibeln ist eine Fibel aus Cerro de Lucena (Rams Brotons 1975, lám. 2: 16) gut vergleichbar. Majolie Lenerz-de Wilde hat nämlich vor zwei Jahren eine Zeichnung dieser Fibel publiziert (1991, 327, Taf. 211: 811), die eine schlechte Wiedergabe des von Rams Brotons veröffentlichten Fotos ist: Die Fibel hat nicht einen vollen, sondern einen durchlocherten Fuß, und ihr Kopf ist nicht mit drei Punzreihen, sondern mit zwei Reihen plastischer Kreise verziert (ebd., 65 f.). Die dritte Fibel aus Aguilar de Anguita ist im Unterschied zu den Fibeln der Variante A, die mit zwei Punzreihen verziert sind, mit einem etwas abweichenden Ornament versehen, das häufig auf den Nauheimer Fibeln aus Südgallien erscheint (Variante 26 nach Feugère; Argente Oliver 1974, 178, fig. 10: 3, lám. 3B; Feugère 1985, 204, fig. 10: 26, S. 208, 217). Die Fibel aus dem Lager Cáceres el Viejo mit der Bügelverzierung der Variante 13 nach Feugère besitzt eine gute Parallele in der Fibel aus Sanzeno (ebd., fig. 10: 13; Ulbert 1984, 53, 56, Abb. 15: 9, Taf. 7: 5). Der Bügel der Fibel aus Castillo de Henayo ist mit einem ungewöhnlichen Ornament aus zwei Reihen S-förmiger Punzen verziert, die Form und Verzierung des Bügels der Fibel aus Luzaga sind aus der Publikation hingegen nicht ersichtlich (Lenerz-de Wilde 1991, 65 f., 263, Taf. 1: 2; 296, Taf. 136: 407). Aus dieser Analyse geht hervor, daß auf der Iberischen Halbinsel in der Tat noch kein Exemplar der Varianten A oder B der Nauheimer Fibel entdeckt wurde.

Die meisten Fibeln der Variante A wurden in Venetien (Guštin 1987a, 548, Anm. 5; Gamba 1987, 245, fig. 7: 2) und in Friaul (Righi 1984, 172, Nr. 9, 10, tav. 2: 9, 10; *Antiquarium* 1991, 49, tav. 5: Man VIII-2) gefunden. In diesem Gebiet hat die Variante ihren Ursprung. Die Fibeln der Mokronoger Gruppe aus Zentralslowenien (Abb. 4: 2) und aus Dolenjska (Guštin 1987b, 53, Anm. 30; Dular 1991, 101, Nr. 49, t. 70: 3; Abb. 4: 1, 3) sprechen für Einflüsse aus Nordostitalien, was

auch für die Fibeln aus Istrien (Guštin 1987b, 45, fig. 3: 9), Kärnten (Deimel 1987, 279, Taf. 74: 4; Abb. 4: 4)¹⁹ und der Lombardei (*Antiquarium* 1991, 133 f., Anm. 7) gilt. Eine engere Verbreitung weist die Variante B mit Bügel von dachförmigem Querschnitt auf. Die Fundkonzentration der meisten publizierten Exemplare deutet auf Friaul als Ursprungsland hin (Righi 1984, 172, tav. 2: 12; *Antiquarium* 1991, 41, Man V-1; 49, tav. 5: Man VIII-4; 85, tav. 5: Viv VIII-1; Adam *et al.* 1983-1984, 209, fig. 36: 3). Daneben sind nur je ein Exemplar aus Zentralslowenien (Vičič 1994, t. 1: 7; Abb. 4: 6) und aus Dolenjska (Guštin 1987b, 53, Anm. 30; Gabrovec 1993, 171, Nr. 28, t. 14: 15; Abb. 4: 5) bekannt.

Die Feststellung von Gabrovec, daß die gallisch-nordalpinen Varianten der Nauheimer Fibel in der Mokronoger Gruppe fehlen, hat sich somit völlig bestätigt. Seine Annahme von einem kompletten Abbruch der Verbindungen zwischen der mitteleuropäischen Latènekultur und der Mokronoger Gruppe in der Spätlatènezeit, die auch von uns übernommen wurde (Božič 1987, 895), stimmt jedoch trotzdem nicht.

Die Verbindungen der Mokronoger Gruppe mit der mitteleuropäischen Spätlatènekultur

Betrachtet man den Spätlatènefundstoff der Mokronoger Gruppe in seiner Gesamtheit, stellt man fest, daß viele Funde genaue Parallelen in Mitteleuropa besitzen. Diese Tatsache kann nach unserer Meinung nur so gedeutet werden, daß diese Gruppe, die in der Mittellatènezeit einen ausgesprochen mitteleuropäischen Charakter hatte, diesen auch in der Spätlatènezeit trotz der Einflüsse aus Norditalien und aus der Gruppe von Vinica in überwiegend Maße beibehalten hat.

Wenn wir mit Waffen anfangen, so wurden die Helme vom Typ Novo mesto von Ulrich Schaaff den ostkeltischen Helmen zugezählt, die allerdings aus dem mitteleuropäischen Raum wegen der dort fehlenden Spätlatènegräber unbekannt sind (Schaaff 1980; ders. 1988, 304, 307, Abb. 20-24; Guštin 1990). Die gekerbten Nietköpfe, wie sie auf den Helmen dieses Typs von Bela Cerkev und Mihovo vorkommen, sind für die Spätlatènekultur nördlich der Alpen sehr charakteristisch (Schaaff 1988, Abb. 23: 2,3; Challet 1992, 118 ff., fig. 76: var. 1a; 77: var. 2b). Auch das Motiv des stehenden Kranichs, das die Wangenklappen dieser Helme zierte, hat eine Parallele auf einer Scherbe vom Oppidum Staré Hradisko in Mähren (Meduna 1980, 638, Abb. 1). Die Spätlatèneschwerter in Scheiden mit S-förmiger Mündungsklammer, die in der Mokronoger Gruppe zahlreich vertreten, in den restlichen drei Latènegruppen Sloweniens jedoch völlig unbekannt sind, finden sich genauso im östlichen Mitteleuropa, obwohl sie auch in Südosteuropa anzutreffen sind (Zachar 1974; Hencken 1978, 40, fig. 163c; Knez 1992, 60, t. 60: 4).

Die Mokronoger Gruppe ist mit der mitteleuropäischen Kultur außerdem durch die Ringgriffmesser (Jacobi 1974, 116 ff., Taf. 17-19; Stare 1973, t. 44: 1-6; Dular 1991, t. 51: 1,35; Hencken 1978, fig. 164a; Knez 1992, t. 61: 1) und die Messer mit löffelartigem Griffende (Jacobi 1974, 124 ff., Taf. 22: 365-369; Stare 1973, 66, Nr. 90, t. 8: 4; Dular *et al.* 1991, 132, t. 46: 20) verbunden.

Das gleiche gilt für die Ringknopfgürtelhaken mit flügelartigen Ansätzen (Werner 1961, 149 ff., Abb. 5: A; Collis 1973, 127, fig. 5; Puš 1976, 123, sl. 1; Schaaff 1980, 400 f., Abb. 3: 2; Hencken 1978, 52, fig. 226i), die Stabgürtelhaken (Peschek 1989, 221 ff., Abb. 5: C; Lipka, Snětina 1912-1913, tab. 8: 19; Filip 1956, tab. 130: 20; Meduna 1970a, 44, Nr. 11, Taf. 6: 10; Pirkmajer 1991, t. 20: 139), die Palmettengürtelhaken (Endert 1991, 25 ff., Abb. 2; Pirkmajer 1991, t. 21: 140) und die Riemenzungen (Endert 1991, 30 ff., Abb. 6; Puš 1966, sl. 2; Dular *et al.* 1991, 114, 139, t. 10: 17).

Für die mitteleuropäische Kultur sind ferner typisch die purpurfarbigen und blauen Glasarmringe von dreieckigem (Haevernick 1960, 42 ff., Gruppe 2, S. 104 f., Taf. 18: 2; Gebhard 1989, 21, Reihe 37 und 39, S. 65, 134, Abb. 53: 3,7; Stare 1973, 76, Nr. 869, t. 46: 9) oder von D-förmigem Querschnitt (Haevernick 1960, 45, Gruppe 3a, S. 114, Taf. 19: 3; Gebhard 1989, 19, 21, Reihe 36 und 38, S. 65, 134,

Abb. 53: 4-6; Stare 1973, 76, Nr. 868, t. 46: 8) sowie Ringperlen mit Bänderungen oder Schraubenfäden (Haevernick 1960, 68 ff., Gruppe 22 und 23, S. 245, 256, Taf. 32: 30; 33; 31; Gebhard 1989, 178 f.; Stare 1964-1965, 235, t. 1: 13; Frey, Gabrovec 1969, 18, sl. 4: 4; Božič 1990, 81; Dular 1991, 89, t. 51: 30; Knez 1992, 67, t. 71: 6; 72, Nr. 7, t. 78: 7), Warzenringe und -armringe (Božič 1993, 202), Ringe mit schnurartiger Verzierung (Miske 1908, 57, Spangen, Typ 4, Taf. 45: 5; Ringe, Typ 6, Taf. 46: 16; Čizmaf 1990, Abb. 2: 7; Guštin, Teržan 1975, t. 1: 5; Dular 1991, 89, t. 51: 13), Radanhänger (Endert 1991, 15 ff.; Kokowski 1991, 213 ff., fig. 2: c; 4: 6,26; Dular 1991, 89, t. 51: 19), Ringe mit stehender Menschengestalt (Meduna 1970-1971, 55 f., öbr. 1: 1,2; Fitz 1981-1982; Stare 1973, 73, Nr. 609, t. 33: 17; 70: 2) sowie die in diesem Aufsatz zusammengestellten Ösenknöpfe mit netzartig verzierter Warze (Abb. 5) und durchbrochene Dreiblattknöpfe (Abb. 6).

Zum mitteleuropäischen Fundstoff gehören ohne Zweifel auch sanduhrförmige Ösenknöpfe (Pič 1906, pl. 23: 11; Meduna 1961, 5, Taf. 3: 4; Stare 1973, 80, Nr. 1080, t. 52: 15), Ziernägel mit gekerbtem Bronzekopf, der häufig mit eingelegetem Rotemail verziert ist (Déchelette 1927, 476, fig. 404; Pič 1906, 48, pl. 9: 1,4,10,22,55; Miske 1908, 58, Taf. 45: 10,11,13; Meduna 1961, 10, Taf. 7: 24,28,30; ders. 1970a, 43, Taf. 6: 17; 98, Taf. 6: 15; Endert 1991, 102 f., Taf. 37: 608, 615; Pirkmajer 1991, t. 21: 142), und ovale oder kugelige Bommeln (Oesterwind 1989, 120, 284, Taf. 4: A6; Endert 1991, 19, Taf. 5: 125; Dular 1991, 89, t. 51: 31).

Daß die Verbindungen außerdem das Reiterzubehör, Pferdegessir und Wagenbestandteile umfassen, beweisen Knopfsproten (Endert 1991, 37 ff., Abb. 9; Božič 1984, 138 f., sl. 3), Kreuzringe (Frey 1986, 38 f., Anm. 12, Karte, Nr. 5; Mitscha-Märheim, Nischer-Falkenhof 1937, 401, Taf. 7: 16; Pieta 1982, 59, Taf. 13: 35; Balen-Letunič 1986, 144 f., t. 1: 1-3; Urban 1992, 122, Abb. 46: 15; Stare 1973, 78, Nr. 989, t. 52: 7; Knez 1992, 72, Nr. 12, t. 78: 12), Jochaufsätze (Menke 1968; Behm-Blancke 1971, Abb. 2; Peschel 1978, 49, Abb. 2; Endert 1991, 67 ff.; Pirkmajer 1991, t. 21: 143; 22: 144) und bronzene Ösenstifte mit quergekerbtem Schaft (Božič 1993, 202 f.).

Auch für manche Fibeln vom Mittel- oder Spätlatèneschema mit langer Spirale, wie sie in den spätlatènezeitlichen Frauengräbern der Mokronoger Gruppe vorkommen, seltener auch in den gleichzeitigen Siedlungen dieser Gruppe, können wir in einigen Siedlungen des östlichen Mitteleuropa Vergleichbares finden. Als Beispiel sollen hier die für die Mokronoger Gruppe typischen gegossenen Bronzefibeln vom Typ Magdalenska gora angeführt werden (Gabrovec 1966a, t. 23: 1,5; 30: 4; 31: 10; Hencken 1978, 56, fig. 251a; Pirkmajer 1991, t. 22: 147; Dular *et al.* 1991, 132, 146, t. 46: 19; Dular 1991, 90, t. 52: 9,10; 98, t. 62: 12; 99, Nr. 22, t. 63: 22; 101, Nr. 44, 45, 47, 53, t. 69: 16,17; 70: 1,7; Meduna 1964, tab. 12: 9; ders. 1970b, Abb. 8: 13), die mit ähnlich gestalteten gegossenen Fibeln von Szentvid bei Velem und vom Oberleiserberg verglichen werden können (Miske 1908, 51, Taf. 40: 42; Mitscha-Märheim, Nischer-Falkenhof 1937, 400, Taf. 6: 4). Auch für die Fibel, die in der bekannten Gußform aus Szalacska in Transdanubien gegossen wurde, liegt ein sehr gutes Vergleichsstück von der Magdalenska gora bei Šmarje vor (Déchelette 1927, 1050, fig. 714; Guillaumet 1987, 21, fig. 5; Gabrovec 1966a, t. 23: 9).

Obwohl die Mokronoger Gruppe die bemalte Keramik nicht kannte, hat Radovan Cunja für mehrere Formen der handgemachten Keramik und der glatten Drehscheibenware Analogien im mitteleuropäischen Raum gefunden (Guštin, Cunja, Predovnik 1993, 26 ff.). Ähnliches gilt für die Graphittonkeramik (Guštin 1984, 311, Abb. 27: 3; Gebhard, Wagner 1992, 7 f.) wie auch für die Scherbenscheiben mit und ohne Loch, die für die mitteleuropäischen Oppida so charakteristisch sind (Jacobi 1974, 59 ff.; Bónis 1969, 193 f.; Sievers 1992, 160; Čizmaf 1992, 429; Guštin, Cunja, Predovnik 1993, 29).

Die Diskussion des spätlatènezeitlichen Fundstoffes der Mokronoger Gruppe hat sehr deutlich gezeigt, daß die bisher gültige Meinung vom Aufhören der engen Verbindungen mit Mitteleuropa am Anfang dieses Zeitabschnittes nicht zutrifft. Die Träger der Mokronoger Gruppe lernten auch in dieser

Zeit die Neuheiten, die sich im Raum nördlich der Alpen verbreiteten, kennen und übernahmen die Mehrzahl davon schnell. Es stimmt allerdings, daß einige Formen nicht über-

nommen wurden, und es ist ebenfalls wahr, daß die Mokronoger Gruppe in dieser Zeit auch aus dem Balkanraum, aus Istrien und aus Norditalien beeinflusst wurde.

Liste 1: Bronzene Ösenknöpfe mit netzartig verzierter Warze

1. *Mont Beuvray*, Frankreich, Oppidum
Frdl. Hinweis Ingo Stork, Stuttgart.
2. *Titelberg*, Luxemburg, Oppidum
Ein Knopf. Die Warze ist mit roter Emailleinlage verziert. Dm. 2,2 cm. - Challet 1992, 133 f., fig. 92: 1.
3. *Manching*, Deutschland, Oppidum
Zwei Knöpfe. Der größere hat zwei Ösen, der kleinere eine. Die Warze des letzteren war mit roter Emailleinlage verziert. Dm. 2,4 und 2,2 cm. - Endert 1991, 131, Taf. 22: 383; Maier et al. 1985, 44, Abb. 12: 8; Sievers 1992, 190, Abb. 89: 16; Challet 1992, 133 f., fig. 92: 2.
4. *Hradiště bei Stradonice*, Tschechische Republik, Oppidum
Mindestens sieben Knöpfe. Mindestens einer ist mit roter Emailleinlage verziert. Dm. 2 bis 2,6 cm. - Pič 1906, pl. 10: 12,15,19-22; Filip 1956, tab. 125: 16; Challet 1992, 133 f., fig. 92: 3.
5. *Třisov bei Český Krumlov*, Tschechische Republik, Oppidum
Ein Knopf. Die Warze ist mit orangeroter Emailleinlage verziert. Dm. 2,5 cm. - Frdl. Hinweis Virginie Challet, Crépy-en-Valois.
6. *Oberleiserberg bei Ernstbrunn*, Österreich, Höhensiedlung
Mindestens fünf Knöpfe. Einige haben in den Kerben Reste von weißer bzw. gelblichweißer Emailleinlage. Dm. 1,9 bis 2,5 cm. - Kern 1987, Taf. 29: 11,12; 104: 7 und frdl. Hinweis Anton Kern, Wien.
7. *Liptovská Mara I*, Slowakei, Höhensiedlung, Opferplatz
Ein Knopf. Dm. 2,7 cm. - Pieta 1982, Taf. 13: 18; 28: 7.
8. *Magdalensberg oberhalb von Unter Göriach*, Österreich, Höhensiedlung, Räume OG/5, OR/7, NG/5, G
Vier Knöpfe. Dm. 2,5 bis 2,8 cm. - Egger et al. 1961, 144, Abb. 81: 8; Deimel 1987, 298 f., Taf. 79: 1-3.
9. *Gracarca bei Grabelsdorf*, Österreich, Höhensiedlung
Mehrere Knöpfe. Einige sind mit Emailleinlage verziert. - Gleirscher 1993, 83, Abb. 32: 4 und frdl. Hinweis Paul Gleirscher, Klagenfurt.
10. *Flußbett der Savinja in Celje*, Slowenien
Ein Knopf. Die Ober- und Unterseite sind abgewetzt. Dm.

- ca. 1,8 cm. Pokrajinski muzej Celje, Inv. Nr. A 3797. - Frdl. Hinweis Jana Horvat, Ljubljana. - Abb. 2: 7.
11. *Vipota oberhalb von Pečovnik*, Slowenien, Höhensiedlung
Ein Knopf. Dm. 2,4 cm. Pokrajinski muzej Celje. - Gefunden von Tomi Drčar aus Ljubljana am 20. 7. 1993. - Abb. 2: 5.
12. *Gornji trg 30 in Ljubljana*, Slowenien, Siedlung
Ein Knopf. Dm. 2,9 cm. Mestni muzej Ljubljana. - Gefunden 1991 bei der Ausgrabung von Boris Vičič vom Ljubljanaer Regionalamt für Schutz des Natur- und Kulturerbes, der mir freundlicherweise die Publikation genehmigt hat. Vičič 1994, t. 3: 19. - Abb. 2: 1.
13. *Cvinger oberhalb von Vir pri Stični*, Slowenien, Höhensiedlung, Schnitt 18
Ein Knopf. Die senkrechten Leisten sind abgeschliffen. Dm. 2,2 cm. Narodni muzej Ljubljana, Inv. Nr. P 15315. - Ausgegraben 1972. Gabrovec 1993, 175, Nr. 7, t. 16: 29. - Abb. 2: 6.
14. *Okrajno glavarstvo in Novo mesto*, Slowenien, Gräberfeld
Ein Knopf. Der Rand ist abgebrochen. Dm. mehr als 2,7 cm. Narodni muzej Ljubljana, Inv. Nr. R 3798. - Ausgegraben beim Bau des Gebäudes 1902. - Abb. 2: 3.
15. *Trnišča bei Mihovo*, Slowenien, Höhensiedlung
Ein Knopf. Der Rand ist abgebrochen. Dm. mehr als 2,8 cm. Narodni muzej Ljubljana. - Gefunden von Tomi Drčar aus Ljubljana am 27. 3. 1993. - Abb. 2: 4.
16. *Stari grad oberhalb von Podbočje*, Slowenien, aus dem Gräberfeld oder aus der Höhensiedlung
Ein Knopf mit Rostspuren. Dm. 2,7 cm. Narodni muzej Ljubljana, Inv. Nr. P 4433 (unter falschem Fundort Toplice bei Šmarjeta inventarisiert). - Gefunden 1897. Stare 1973, 82, Nr. 1230, t. 67: 22; Guštin, Cunja, Predovnik 1993, 12, Anm. 18, S. 20, 34, sl. 6: 11. - Abb. 1: 1.
17. *Gradišče bei Dunaj*, Slowenien, Höhensiedlung
Ein Knopf. Er ist fragmentiert und deformiert, in den Kerben sind Reste der rotbraunen Emailleinlage. Dm. wahrscheinlich ca. 3 cm. Posavski muzej Brežice. - Gefunden von Žiga Šmit aus Ljubljana 1990. - Abb. 2: 2.

Liste 2: Durchbrochene bronzene Dreiblattknöpfe

1. *Mont Beuvray*, Frankreich, Oppidum
Frdl. Hinweis Ingo Stork, Stuttgart.
2. *Dünsberg bei Biebertal-Fellingshausen*, Deutschland, Oppidum
Ein Knopf der Variante b. H. 3,7 cm. Schlott 1984, 155, Taf. 14: 8. - Abb. 3: 4.
3. *Hradiště bei Stradonice*, Tschechische Republik, Oppidum
Ein fragmentierter Knopf der Variante a. Der Buckel ist mit einem Dreiwirbel verziert. - Pič 1906, pl. 12: 10; Filip 1956, tab. 125: 8.
4. *Hrazany bei Sedlčany*, Tschechische Republik, Oppidum, Brunnen 3/55
Ein fragmentierter Knopf der Variante b. Der Buckel ist mit Netzmuster mit Blumentmailleinlage verziert. - Jansová 1965, 69, obr. 22: 10; dies. 1988, 19, 115, Nr. 407/56-11, Taf. 98: 10; Endert 1991, 103, Anm. 661 mit falscher Deutung.
5. *Třisov bei Český Krumlov*, Tschechische Republik, Oppidum
Ein Knopf der Variante a. Der Buckel ist unverziert. - Břeň 1991, 741, Nr. 534f, Abb. auf S. 544.
6. *Staré Hradisko bei Malé Hradisko*, Tschechische Republik, Oppidum
Drei ganze und zwei fragmentierte Knöpfe der Variante a. Zwei haben auf dem Buckel einen dreizackigen Stern mit gelber Emailleinlage, einer einen Dreiwirbel, einer drei Halbkreise, und einer ist unverziert. H. 3,2 bis 3,3 cm. - Lipka, Snětina 1912-1913, 86, 91, tab. 6: 10,12; Šimek 1958, 83, obr. 22: 10,12; Filip 1956, tab. 125: 15; 130: 10; Meduna 1970a, 45, Nr. 24 und 23, Taf. 4: 15,16; ders. 1961, 9, Nr. 602-173

- und 602-174, Taf. 7: 18,19; Čížmář 1986, 42 f., obr. 17: 4; ders. 1989, 267, Abb. 2: 5. - Abb. 3: 1-3.
7. *Szentvid bei Velem*, Ungarn, Oppidum
Ein fragmentierter Knopf der Variante a. Der Buckel ist mit einem dreizackigen Stern verziert. - Foltiny 1958, 11, Nr. 32.437, Taf. 4: 4.
8. *Gracarca bei Grabelsdorf*, Österreich, Höhensiedlung
Ein Knopf. - Frdl. Hinweis Paul Gleirscher, Klagenfurt.
9. *Strmec oberhalb von Bela Cerkev*, Slowenien, Gräberfeld Padarič, Grab 3
Ein Knopf der Variante b. H. 3,9 cm. Naturhistorisches Museum Wien, Inv. Nr. 66656. - Ausgegraben 1898. Dular 1991, 89, Nr. 14, t. 51: 26. - Abb. 3: 5.
10. *Stari grad oberhalb von Podbočje*, Slowenien, aus dem Gräberfeld oder aus der Höhensiedlung
Ein Knopf der Variante a mit Rostspuren. Der Buckel ist mit drei Halbkreisen verziert. In einem sind Reste roter Emailleinlage. H. 3,7 cm. Narodni muzej Ljubljana, Inv. Nr. P 4432 (unter falschem Fundort Toplice bei Šmarjeta inventarisiert). - Gefunden 1897. Stare 1973, 82, Nr. 1229, t. 67: 21; Guštin, Cunja, Predovnik 1993, 12, Anm. 18, S. 20, 34, sl. 6: 10. - Abb. 1: 2.

Dr. Dragan Božič
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU
Gosposka 13
SI-61000 Ljubljana